

N° 3(a)

Spreeken is zilver, schrijven is goud.

Briefconventie en taalvaardigheid in brieven van de lagere-
en middenstand aan het einde van de achttiende eeuw

Jessica den Oudsten

Spreken is zilver, schrijven is goud

*Briefconventie en taalvaardigheid in brieven van de lagere- en middenstand aan het einde
van de achttiende eeuw*

Master Maatschappijgeschiedenis: Geschiedenis van Nederland in mondiale context

Naam: Jessica den Oudsten
Faculteit: Erasmus School of History, Culture and Communication
Universiteit: Erasmus Universiteit Rotterdam
Studentnummer: 41629413
Emailadres: jessicadenoudsten@gmail.com
Begeleidend docent: Prof. dr. J. A. Baggerman
Tweede lezer: Dr. M. F. van Dijck
Datum: 18 juli 2018

(Bron voorblad: TNA (Kew, GB) HCA32-1697, door auteur bewerkt)

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1. Inleidend hoofdstuk.....	6
1. Opzet onderzoek.....	8
1.1 Hoofd- en deelvragen	8
1.2 Bronselectie	10
1.2.1 Prize papers	10
1.2.2 Brieven uit de Prize Papers	11
1.2.3 De selectie van de brieven	11
1.2.4 Transcriptieregels.....	13
1.2.5 De selectie van de brievenboeken	14
1.2.6 Periodisering	15
1.3 Het brievenkorpus.....	16
1.3.1 Gender.....	16
1.3.2 De sociale status van de briefschrijvers	17
1.3.3 De geografische herkomst van de brieven	19
Hoofdstuk 2. ‘Hoe hoort het eigenlijk?’ Brieftheorie aan het einde van de achttiende eeuw. 20	
2.1 Brieftheorie	20
2.1.1 Brievenboeken	20
2.1.2 De inhoud van brievenboeken.....	21
2.1.3 De functie van brievenboeken.....	22
2.1.4 De vormgeving van de brief.....	23
2.2 Christian Fürchtegott Gellert en het begrip ‘natuurlijkheid’	24
2.3 Invloed van brievenboeken op brieven?	26
Hoofdstuk 3. ‘Ik kan beeter Cifferen en schryve’ De schrijfp praktijk in de achttiende-eeuwse Republiek	27
3.1 Postverkeer in de achttiende eeuw.....	27

3.1.1 “Eveleens” schrijven	29
3.1.2 Het opsturen van een brief	30
3.2 Alfabetisering in de achttiende eeuw.....	34
3.2.1 Naar school: het onderwijs aan het einde van de achttiende eeuw	36
3.2.2 Eerst lezen, dan schrijven.....	37
3.2.3 Wel of geen autograaf?	40
3.3 Formulier taalgebruik in brieven	42
3.3.1 Witregels en data.....	42
3.3.2 Openingsformules	43
3.3.2.1 De staat van de correspondentie.....	44
3.3.2.2 Health formula.....	45
3.3.3 Taalvaardigheid en woordenschat.....	50
3.3.4 Het gebruik van UE en andere aanspreekvormen.....	52
3.3.5 De afsluiting van de brief.....	56
3.3.5.1 ‘Verders weet ik tans niets bejsonders mer te melden’	56
3.3.5.2 Excuses voor het stoppen met schrijven	57
3.3.5.3 ‘Hier mede breek ik af met de pen Maar Niet Met het Hert’	60
3.3.5.4 ‘Duizendmaal genagt’	61
3.4 Reflectie en conclusie	62
Hoofdstuk 4. ‘Ik hat wel gewenst dat ik UE slep hat geweest’ De belevingswereld van de brieveschrijvers.....	64
4.1 Persoonlijke en maatschappelijke onderwerpen.....	65
4.1.1 Zwangerschappen	65
4.1.2 De educatie van de kinderen	68
4.1.3 Familiezaken: handel en de rol van zeemannsvrouwen.....	72
4.1.4 Kleding.....	76
4.1.5 ‘Het is hier deksels warm’. Brieveschrijvers over het klimaat.....	80

4.1.6 Vee	83
4.1.7 Oorlog en vrede.....	87
4.2 ‘Een onbezeild en onbestuurbaar schip’. Een schip met een kapot roer	90
4.3 Brieven aan krijgsgevangenen.....	94
4.4 Reflectie en conclusie	101
Hoofdstuk 5. Conclusie	102
5.1 De praktijk van het briefschrijven	102
5.2 De inhoud van de brieven.....	103
5.3 Slotbeschouwing.....	104
Bijlage 1. Bronnen en literatuur	105

Hoofdstuk 1. Inleidend hoofdstuk

Ik feliseteer ue met ue grootvaders segger dirk peper hij lijkt
soo na ue dat het niet was om te laten om ue te vernoemen
neeltje is redelijk maar swak en de soon is een dikkert.¹

Dirk Jansz Peper was in Sint Eustatius toen zijn zoon Jan Peper en zijn schoondochter Neeltje Broers in 1780 een zoon kregen die naar hem werd vernoemd. Hij werd grootvader tijdens zijn reis als ‘captijn’ naar West-Indië en kon de eerste maanden zijn pasgeboren kleinkind niet zien. Zijn vrouw Antje Cornelis schreef haar man op 10 april 1780 het goede nieuws en feliciteerde hem. Het was niet de enige brief die ze naar haar man schreef tijdens zijn afwezigheid. In een periode van zes maanden schreef ze tussen december 1779 en mei 1780 zes brieven die bewaard zijn gebleven in het archief van de High Court of Admiralty in The National Archives te Kew (Londen). Van de ruim 38.000 Nederlandse brieven die in het archief liggen, behoren de brieven van Antje Cornelis tot de weinigen die oorspronkelijk wel zijn aangekomen bij de geadresseerde. Dirk Peper ontving de brieven en bewaarde ze. Op de terugreis naar huis werd zijn schip echter gekaapt door Engelse kapers en werden de brieven in beslag genomen, samen met alle andere papieren aan boord. De brieven werden het slachtoffer van de kaping, maar werden hier tegelijkertijd door gered. Ze zijn niet verloren gegaan maar al die jaren bewaard gebleven.

Terwijl er eigenlijk vrijwel niets meer bekend is over het gezin van Dirk Peper behalve een paar geboorte- en sterftedata krijgt de brieflezer dankzij de brieven opeens een inkijkje in het huiselijk leven van Antje Cornelis en haar familie in de Republiek rond 1780.² Ze schreef alle brieven vanuit ‘de Sijp’ in Noord-Holland en schreef over onderwerpen als oorlog, ziekte onder mensen en vee en het wel en wee thuis op de boerderij. Haar zoon Jan Peper had land gekocht en ze hadden een aantal koeien. In mei 1780 bestond de boerderij uit twaalf ‘melk beeste’.³ Dat Dirk Peper zeeman was kan erop duiden dat de boerderij niet genoeg geld opbracht om met het hele gezin van te leven.

Het schrijven van brieven was voor Antje en haar man de enige mogelijkheid om contact met elkaar te houden tijdens de lange periode waarin Dirk op zee en dus van huis was. Het schrijven van een goede brief werd aan kinderen geleerd op school. Er bestonden leerboekjes

¹ Antje Cornelis aan haar man Dirk Jansz. Peper, Zijpe-Sint-Eustatius, 10-04-1780 (HCA 30-340).

² Antje Cornelis en Dirk Jansz. Peper overleden allebei in november 1790, vier dagen na elkaar. Data zijn te vinden op de website Geneanet, <https://gw.geneanet.org/pieterkuijper?lang=nl&n=peper&p=dirk> (27-11-2017) en Genealogie Online, <https://www.genealogieonline.nl/en/zijper-families/I63239.php> (27-11-2017).

³ Antje Cornelis aan haar man Dirk Jansz. Peper, 23-05-1780 (HCA 30-340).

met oefeningen. De kinderen die een aantal jaren op de lagere school hadden gezeten konden daarna naar alle waarschijnlijkheid met enige moeite wel een brief schrijven maar aan het schrijven van brieven werd meer aandacht besteed in de vervolgeducatie. Een andere manier om de kunst van het briefschrijven beter machtig te worden was met behulp van brievenboeken, die er waren voor allerlei doelgroepen.⁴

De historica Willemijn Ruberg heeft in haar boek *Conventionele correspondentie. Briefcultuur van de Nederlandse elite, 1770-1850* onderzocht wat de functie van brieven was aan het einde van de achttiende tot halverwege de negentiende eeuw. Ze heeft onderzocht in hoeverre correct gedrag getoond kon worden door middel van het schrijven van een brief en of er bij het schrijven van een brief gebruik werd gemaakt van brievenboeken. Brievenboeken en andere adviesliteratuur werden in de achttiende en negentiende eeuw veelvuldig herdrukt, wat erop zou kunnen duiden dat de vraag naar brievenboeken groot was.⁵ Ruberg heeft in haar onderzoek weinig bewijs gevonden dat de elite adviesliteratuur gebruikte bij het schrijven van brieven. Brievenboeken werden op scholen gebruikt bij het onderwijs, maar zijn niet in de door haar onderzochte familiearchieven terug gevonden. Ruberg stelt dat de elite eerder elkaar om raad vroeg bij het schrijven van een goede brief dan dat er gebruik werd gemaakt van brievenboeken.⁶ Dit roept echter wel de vraag op wie de brievenboeken dan wel gebruikten, aangezien ze veelvuldig herdrukt werden.

⁴ Roelof van Gelder, *Zeepost. Nooit bezorgde brieven uit de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 2008) 25-27.

⁵ Willemijn Ruberg, *Conventionele correspondentie. Briefcultuur van de Nederlandse elite, 1770-1850* (Nijmegen 2005) 7 en 22.

⁶ Willemijn Ruberg, ‘‘De tribune der vrouw’. Vrouwenbrieven 1750-1850’, *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 58 (2004) 175.

1. Opzet onderzoek

1.1 Hoofd- en deelvragen

Uit de korte introductie hierboven blijkt dat het interessant is om meer onderzoek te verrichten naar het gebruik van brievenboeken en de taalvaardigheid van de briefschrijvers aan het einde van de achttiende eeuw. Ruberg heeft brieven die geschreven werden door de Nederlandse elite getoetst aan de hand van brievenboeken, maar de invloed van brievenboeken op leden uit de lagere- en middenstand is nog niet of nauwelijks onderzocht.⁷ Dit heeft voor een groot deel te maken met het ontbreken van brieven geschreven door mensen uit de lagere stand van de samenleving, deze brieven hebben de tand des tijds over het algemeen niet doorstaan.

Door de ontdekking van de Prize Papers in de High Court of Admiralty in The National Archives te Kew (Londen) aan het einde van de twintigste eeuw, is er de afgelopen jaren steeds meer toegang gekomen tot bewaarde brieven geschreven door leden van de lagere- en middenstand in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw.⁸ Van deze brieven zijn de schrijvers en de ontvangers vandaag de dag soms moeilijk te achterhalen in de Nederlandse archieven. Er is vaak niets meer over hen bekend of de informatie beperkt zich tot alleen hun geboorte-, trouw- of sterftedata. Wat al deze mensen dachten en voelden en waar ze zich in hun dagelijks leven mee bezighielden is niet meer te achterhalen. Door de vondst van de brieven in het archief in Londen is er van sommige van deze mensen opeens wel bekend wat hen bezig hield, zij het dan alleen op het moment van schrijven.⁹ Deze brieven zijn voor onderzoekers van grote waarde, niet alleen omdat ze geanalyseerd kunnen worden aan de hand van de inhoud, maar ook met betrekking tot het briefschrijven zelf.

Historici doen meestal onderzoek naar de inhoud van brieven maar de laatste jaren is er ook steeds meer aandacht gekomen voor de praktijk van het briefschrijven zelf. Er wordt onderzocht hoe mensen het schrijven van brieven leerden. Het gebruik van brievenboeken lijkt hierbij belangrijk te zijn geweest, door de vele herdrukken die er tussen de zeventiende en negentiende eeuw werden gedaan. In dit onderzoek is de inhoud van de brieven geanalyseerd en dit is gecombineerd met onderzoek naar de praktijk van briefschrijven zelf. Hieruit komt de volgende hoofdvraag naar voren: Wat kan er aan de hand van een analyse van de lage

⁷ Ruberg, *Conventionele correspondentie*, 242.

⁸ De eerste die op het belang van het materiaal wees was de rechtshistoricus S.W.P.C. Braunius in: S.W.P.C Braunius, 'Het leven van de zeventiende-eeuwse zeeman: valse romantiek of werkelijkheid?', *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 40/41 (1980) 11-22.

⁹ Rudolf Dekker, 'Brieven uit zee. De correspondentie van en met Nederlandse zeevarenden in de 17^e en 18^e eeuw', *Spiegel Historiael* 40:3-4 (2005) 124-125.

briefcultuur tussen 1780-1800 in de Nederlandse Republiek vastgesteld worden over de briefconventie, de taalvaardigheid en het wereldbeeld van de lagere- en middenstand?

Er is een onderscheid gemaakt tussen ‘hoge briefcultuur’ en ‘lage briefcultuur’. De ‘hoge briefcultuur’ heeft betrekking op de praktijk van het briefschrijven en de inhoud van de brieven van de elite. Hier heeft onder andere Willemijn Ruberg onderzoek naar gedaan. Met ‘lage briefcultuur’ wordt het schrijven van brieven van de lagere- en middenstand bedoeld. Het is een allesomvattende term en slaat niet alleen op het gebruik van brievenboeken en taalvaardigheid van de briefschrijver maar ook op de inhoud van de brief en de onderwerpen waar veel over geschreven werd.

Om een weloverwogen antwoord te krijgen op de hoofdvraag zijn er drie deelvragen geformuleerd. De eerste deelvraag gaat in op de brieftheorie aan het einde van de achttiende eeuw. Hoe zag volgens brievenboeken de ideale brief er aan het einde van de achttiende eeuw uit en welke ideeën werden er in deze brievenboeken uitgedragen? De analyse van brievenboeken en de brieftheorie worden in dit hoofdstuk beschreven.

De tweede deelvraag gaat over de praktijk van het briefschrijven. Wat was de invloed van brievenboeken op brieven geschreven tussen 1780-1800 door mensen afkomstig uit de lagere- en middenstand van de Nederlandse Republiek? Om deze vraag te beantwoorden wordt eerst ingegaan op het postvervoer aan het einde van de achttiende eeuw en de alfabetiseringsgraad in de Nederlandse Republiek. Vervolgens worden enkele veel gebruikte formules in brieven besproken en vergeleken met de inhoud van brievenboeken. Er wordt ook stilgestaan bij het verschil in schrijfvaardigheid tussen verschillende standen en de manier van schrijven van zeelieden en hun naasten.

De derde deelvraag gaat in op de inhoud van de geanalyseerde brieven. Over welke onderwerpen werd aan het einde van de achttiende eeuw veelvuldig geschreven door leden van de lagere- en middenstand? Er worden hier een aantal onderwerpen besproken die zowel van individueel als maatschappelijk belang waren. De inhoud van de brieven van zeelieden en hun naasten uit de lagere- en middenstand is onderzocht om erachter te komen wat deze briefschrijvers van belang achtten en over welke onderwerpen zij schreven. Door deze deelvragen te beantwoorden is er een complete analyse van zowel de schrijfpraktijk als de inhoud van de brieven ontstaan, waarmee de hoofdvraag is beantwoord.

1.2 Bronselectie

1.2.1 Prize papers

In het archief van de High Court of Admiralty in The National Archives te Kew (Londen) worden de Prize Papers bewaard. De Prize Papers zijn documenten die in de periode 1652-1815 door Britse kapers zijn buitgemaakt op vijandelijke schepen. Ongeveer een kwart van het materiaal is afkomstig van Nederlandse schepen. In het archief liggen de documenten opgeslagen in ongeveer duizend dozen aan Nederlands materiaal. Onder de documenten bevinden zich onder andere scheepsjournalen, ladinglijsten, notities van chirurgijns aan boord van een schip en zeldzaam drukwerk. Daarnaast zijn er ook ongeveer 38.000 zakelijke en particuliere brieven te vinden tussen de Prize Papers.¹⁰

In 2004 startte op initiatief van de Koninklijke Bibliotheek het project *Sailing Letters*. Het doel van dit project was om bekendheid te geven aan de grote hoeveelheid Nederlandse historische bronnen die in het archief in Londen liggen. Hierbij werd gefocust op de brieven. Ongeveer negenduizend brieven werden getranscribeerd en online toegankelijk gemaakt voor iedereen.¹¹ Inmiddels is de focus verlegd van voornamelijk brieven naar alle andere soorten documenten. In 2007 en 2014 zijn een aantal dozen met materiaal gescand. In 2015 is subsidie toegekend aan het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (Huygens ING). Van deze subsidie kon de inhoud van honderd dozen gescand worden. Het project is in 2016 van start gegaan en loopt tot en met eind 2019. Na het scannen van de documenten wordt er een Virtual Research Environment (VRE) ontwikkelt, waarin onderzoekers en geïnteresseerden binnen een gestructureerde omgeving gemakkelijk kunnen zoeken naar documenten en zo aan een onderzoeksproject kunnen werken.¹²

De scans bestaan uit een breed scala aan documenten, variërend van inventarislijsten van plantages tot ondervragingen van bemanningsleden. Bovendien zijn er ook enkele objecten gescand, zoals plantjes en stukjes stof. Tussen deze scans zitten wederom een groot aantal brieven. Grofweg kunnen alle documenten verdeeld worden in zeven categorieën: processtukken, scheepspapieren, vrachtpapieren, persoonlijke documenten, administratie van overzeese vestigingen, objecten en post.¹³ Bij de selectie van de te scannen dozen is erop gelet dat er zoveel mogelijk materiaal is gedigitaliseerd dat voorheen bij eerdere projecten niet is gescand. Het resultaat is een grote hoeveelheid aan niet eerder onderzochte bronnen.

¹⁰ Dutch Prize Papers, <https://www.huygens.knaw.nl/dutch-prize-papers/> (14-05-2018).

¹¹ Gekaapte Brieven, <http://www.gekaaptebrieven.nl/tekst> (06-01-2018).

¹² Dutch Prize Papers, <https://www.huygens.knaw.nl/dutch-prize-papers/> (14-05-2018).

¹³ Gelder, *Zeepost*, 20.

1.2.2 Brieven uit de Prize Papers

Het bijzondere aan de brieven uit de Prize Papers is dat ze geschreven zijn door mensen afkomstig uit allerlei lagen van de samenleving. Over het algemeen zijn er bijna alleen brieven bewaard gebleven van leden van de elite. Tussen de Prize Papers zijn echter zowel brieven te vinden van de elite als brieven van leden van de lagere- en middenstand in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw. De ruim 38.000 brieven kunnen onderverdeeld worden in zakelijke en persoonlijke brieven. De zakelijke brieven maken ongeveer zestig procent van het totaal uit, de brieven van persoonlijke aard de overige veertig procent. De meeste brieven (46 procent) zijn in beslag genomen tijdens de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784). De brieven uit de Tweede en Derde Engelse Oorlog (1665-1667 en 1672-1674) maken twaalf procent van het totaal uit.¹⁴

Tijdens de vier Engelse zeeoorlogen werden er veel Nederlandse schepen gekaapt door Britse kapers. Volgens de Engelse wet mochten alle papieren die werden aangetroffen aan boord van buitgemaakte Hollandse schepen in beslag worden genomen. De Engelsen waren op zoek naar documenten van strategisch belang. De meeste documenten waren dat niet, maar bleven desondanks toch bewaard.¹⁵ De perioden waarin de Republiek in oorlog was met Engeland zijn echter niet de enige perioden waarin er schepen buit werden gemaakt door de Engelsen. Uit de Franse tijd (1795-1815) zijn ook veel brieven bewaard gebleven, ongeveer 34 procent. Andere perioden waarin er Nederlandse schepen buit werden gemaakt zijn de Spaanse Successie oorlog (1701-1714), de Oostenrijkse Successie Oorlog (1739-1748) en de Zevenjarige Oorlog (1756-1763).¹⁶

1.2.3 De selectie van de brieven

Tussen de ruim 140.000 scans van de Prize Papers zijn veel brieven te vinden. Vanwege de tijdsspanne van dit onderzoek is het niet mogelijk om alle brieven uit de recent gescande documenten van de Prize Papers te analyseren. Om die reden is er een selectie gemaakt. Allereerst is er gekeken naar personen van wie meerdere brieven bewaard zijn gebleven. Dit kunnen bijvoorbeeld brieven zijn van zeemannsvrouwen, zoals Antje Cornelis, die schreven naar hun man aan boord. De man bewaarde de brieven die aan hem gestuurd waren door zijn vrouw en die brieven werden allemaal in beslag genomen door de Britse kapers. Het gaat hierbij dus eigenlijk om persoonlijke documenten of ‘oude post’. Het kan ook zijn dat een persoon

¹⁴ Gelder, *Zeepost*, 20.

¹⁵ Dekker, ‘Brieven uit zee’, 127.

¹⁶ Gelder, *Zeepost*, 20-21.

tegelijkertijd meerdere brieven verstuurde aan verschillende personen die allemaal meegingen met hetzelfde schip, dat vervolgens gekaapt werd. Het voordeel van het analyseren van meerdere brieven geschreven door dezelfde persoon is dat het beter te beoordelen is of deze persoon in zijn schrijven beïnvloed was door brievenboeken of niet. Het wordt ook duidelijker welke onderwerpen voor die persoon belangrijk waren. Brieven blijven altijd een momentopname maar het gebruik van meerdere brieven van één persoon vergroot de kans dat zich tijdens het onderzoek een patroon gaat aftekenen.

Tussen de 144.000 scans zitten voor een groot deel zakelijke brieven, maar er zijn ook zeker veel particuliere brieven te vinden. Voor dit onderzoek is grotendeels gebruik gemaakt van brieven die gericht zijn aan familieleden en vrienden en niet aan zakenrelaties. Er waren aparte brievenboeken voor het schrijven van zakelijke brieven, zoals het brievenboek *Oorspronkelijke Engelsche koopmansbrieven, ten dienste der jonge lieden, die zich aan den handel wijden: ook ingericht tot een vertaalboek op de scholen* (Haarlem 1818), geschreven door R. van der Pijls. Dit boek diende om zakelijke brieven in het Engels te schrijven.¹⁷ Aangezien de briefconventie voor zakelijke brieven anders was dan voor brieven gericht aan familieleden en vrienden is de zakelijke briefconventie binnen dit onderzoek buiten beschouwing gelaten. Er zijn echter een paar uitzonderingen van zakelijke brieven die wel zijn opgenomen in het brieven corpus. In sommige gevallen zijn er van een en dezelfde briefschrijver meerdere brieven te vinden binnen de Prize Papers die geschreven zijn aan zowel familie en vrienden als aan zakelijke relaties. In dat geval is ervoor gekozen om de zakelijke brieven toch mee te nemen binnen dit onderzoek, omdat zakelijke brieven ook toevoegingen kunnen geven aan de (biografische) informatie die er over een briefschrijver bekend is. Over de meeste briefschrijvers is zo weinig bekend dat extra informatie over diegene, ook al is het in de vorm van een zakelijke brief, niet buiten beschouwing kan worden gelaten.

Om met zekerheid vast te kunnen stellen dat alle briefschrijvers tot de lagere- of middenstand van de Nederlandse Republiek behoorden, is getracht om alle briefschrijvers terug te vinden in Nederlandse archieven, om zo meer informatie over hen te kunnen achterhalen. Op deze manier kon vastgesteld worden of hun brieven konden worden opgenomen in dit onderzoek. Dit was niet altijd even makkelijk, aangezien veel van hen zich voor langere tijd buiten de grenzen van de Nederlandse Republiek bevonden of in één van de koloniën woonden. Er is informatie over de briefschrijvers verzameld in meerdere archieven en via websites als

¹⁷ Ruberg, *Conventionele correspondentie*, 23.

VOC Opvarenden en WieWasWie.¹⁸ Zo is er uiteindelijk een goed verantwoorde selectie tot stand gekomen.

1.2.4 Transcriptieregels

De transcriptieregels die binnen dit onderzoek gehanteerd zijn lijkt het meest op de ‘non-kritische’ of ‘diplomatische’ methode uit de *Richtlijnen voor het uitgeven van historische bescheiden* van het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap en de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis.¹⁹ Bij de transcriptie van de brieven is zoveel mogelijk de oorspronkelijke tekst van de brief aangehouden. Dat betekent dat afkortingen niet zijn uitgeschreven maar behouden zijn zoals ze in de originele tekst zijn geschreven. Er is ook niet afgeweken van de briefregel van de briefschrijver, er zijn dus niet meer of minder woorden op een regel gezet. Plaatsnamen zijn in de transcriptie ook aangehouden zoals de briefschrijver ze geschreven heeft. Van ‘pei may boo’ is in de transcriptie dus geen ‘Paramaribo’ gemaakt. In de zeventiende en achttiende eeuw ontbreken vaak leestekens en hoofdletters, zeker bij brieven van mensen uit de lage- en middenstand.²⁰ Eventuele ontbrekende leestekens en hoofdletters zijn ook niet toegevoegd aan de transcriptie. Er is voor deze aanpak gekozen om de brieven op sommige vlakken ook taalkundig te kunnen onderzoeken.

Bij verwijzingen naar brieven in dit onderzoek is zoveel mogelijk de originele spelling aangehouden van namen, dus zoals de briefschrijvers zelf hun naam schreven. Van ‘Getruyda’ is bijvoorbeeld niet ‘Geertruida’ gemaakt. Indien een briefschrijver zijn of haar voornaam niet vermeldde in de brief maar die wel achterhaald is door middel van verder biografisch onderzoek is de voornaam gebruikt zoals geschreven in de in archieven gevonden documenten. Plaatsnamen die genoemd worden in verwijzingen naar de brieven zijn echter wel aangepast naar hedendaagse spelling, zodat het voor de lezer duidelijk is waar de briefschrijvers en ontvangers zich bevonden.

¹⁸ VOC Opvarenden, <http://www.gahetna.nl/collectie/index/nt00444> (13-04-2018) en WieWasWie, <https://www.wiewaswie.nl/> (13-04-2018).

¹⁹ Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap en de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis, *Richtlijnen voor het uitgeven van historische bescheiden*, zesde druk (Den Haag 1988) 13-15.

²⁰ Erik van der Doe, Perry Moree en Dirk Tang, *De gekaapte kaper. Brieven en scheepspapieren uit de Europese handelsvaart* (Zutphen 2010) 15.

1.2.5 De selectie van de brievenboeken

Brievenboeken werden vaak meerdere malen herdrukt. Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van een aantal brievenboeken die in de achttiende eeuw voor het eerst zijn verschenen. Bovendien is er gebruik gemaakt van brievenboeken die in de zeventiende eeuw zijn gepubliceerd maar gedurende de achttiende eeuw meerdere malen werden herdrukt. Alle brievenboeken zijn gepubliceerd voor 1780, zodat de mogelijkheid bestaat dat de briefschrijvers van de onderzochte brieven de brievenboeken daadwerkelijk hebben gebruikt of gelezen.

Allereerst is er gebruik gemaakt van *Gellert's brieven, benevens eene verhandeling over den goeden smaak in het schrijven van brieven* (Utrecht 1776) van Christian Fürchtegott Gellert (1715-1769). De opvattingen in dit boek over het idee van 'natuurlijkheid' in brieven was van grote invloed op de praktijk van het briefschrijven na 1780.²¹ Verder is er gebruik gemaakt van edities van brievenboeken van B. Hakvoord, Heyman Jacobi en Willem Koolenkamp uit de jaren vijftig en zestig van de achttiende eeuw. Dit zijn drie relatief kleine boekjes van ongeveer veertig pagina's die voor het eerst verschenen in de zeventiende eeuw en daarna veelvuldig herdrukt zijn.²² Bovendien is er gebruik gemaakt van twee brievenboeken geschreven door anonieme schrijvers. *Handleiding tot de kunst van brieven schryven* is meerdere malen verschenen tussen 1734 en 1791 en *Nieuwe handleiding tot de manier van briefschryven* dateert uit 1770. Deze brievenboeken zijn mede geselecteerd aan de hand van de *Bibliografie van Nederlandse school- en kinderboeken 1700-1800*, samengesteld door de historici Piet Buijnsters en Leontine Buijnsters-Smet. De boeken in deze bibliografie werden allemaal gebruikt in het onderwijs in de Republiek in de achttiende eeuw.²³ De auteurs van de brievenboeken richtten zich tot de jeugd. Hoewel het hierdoor lijkt alsof de boeken speciaal geschreven waren voor kinderen, is dit niet helemaal het geval. Het woord 'jeugd' dat in de

²¹ Ruberg, *Conventionele correspondentie*, 27.

²² De volgende edities van de boeken zullen worden gebruikt: B. Hakvoord, *Gemene Zend-brieven, Zo die in de Duitse Scholen van Nederland worden geleert .Geheel vernieut, en veel Verbeterd; Met byvoeging van verscheiden noodzakelyke dingen, als Requesten, Houwelijks-Voorwaarden, Accoorden, Paspoorten, Bestédingen, Leer-Brieven, Rente-Brieven, Quitántien, Huur-cedelen, Koop-cedelen, enz. Alles geschikt na 't hedendaagse gebruik, en tot dienst van de Leerbegerige Jeugd in Druk uitgegeven* (Amsterdam: Cornelis van Limbeek, 1755), Heyman Jacobi, *Gemeene Send-Brieven, Profytelyck Voor d'Ouders, Meesters ende Kinders, om te Leeren brieven dichten, wel te leesen, en ordentelyck te schryven. Daer by gevoegt Sommige notable Spreucken: als oock Contracten, Obligatien, Quitantien, &c. Gedrukt en te bekomen in 's Gravenhage, By Cornelis van Zanten, Ordinaris Stads en Kleinzegel Drukker* (Den Haag 1751) en W. Koolenkamp, *Send-brieven, Dienstig voor de Jeugd/ om door het Lezen en Schryven dezelve in hare Leer-Oeffeningen van jongs op een begrip te doen krygen. Nevens eenige stigatelyke Gedigten, onderwys in de eerste beginzelen der Reken-konst, Contracten, Obligatien, Quitantien, Wissel-Brieven, Assignatien, &c. Ten nutte der Jonkheid* (Utrecht: Jan van Terveen 1764).

²³ Piet Buijnsters en Leontine Buijnsters-Smets, *Bibliografie van Nederlandse school- en kinderboeken 1700-1800* (Zwolle 1997) 36-42.

boeken werd gebruikt, moet ruimer worden gezien dan alleen de schoolgaande jeugd.²⁴ Het brievenboek van Gellert wordt niet genoemd in Buijnters bibliografie, maar wordt wel bij dit onderzoek betrokken vanwege de veronderstelde grote invloed.

1.2.6 Periodisering

Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van brieven geschreven tussen grofweg 1780 en 1800.²⁵ Er is voor deze periode gekozen omdat er tijdens de Vierde Engels-Nederlandse Oorlog (1780-1784) veel Nederlandse schepen werden gekeerd door Britse kapers, waarvan de papieren in beslag werden genomen. Bovendien betreft het een turbulente periode binnen de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, met onder andere de Bataafse Revolutie tussen 1794 en 1799. Een andere belangrijke reden voor de keuze voor de periode 1780-1800 is een verandering binnen de wereld van de brievenboeken rond 1770 die van invloed was voor de praktijk van het brieven schrijven in de Republiek. De Duitse auteur Christian Fürchtegott Gellert pleitte in 1751 voor de afschaffing van de galante schrijfstijl en de *Kanzleistil* ('stadhuisstijl'), een heel ceremoniële stijl. Deze stijlen zouden volgens Gellert vervangen moeten worden door een meer ongedwongen en natuurlijke schrijfstijl. Hij introduceerde de term 'natuurlijkheid' in de context van het brieven schrijven. Zijn idee kreeg grote navolging en vanaf het moment dat de Nederlandse vertaling van zijn werk verscheen in 1770 kwam het idee in steeds meer brievenboeken voor.²⁶ Om deze reden is het interessant om te onderzoeken of Gellert's natuurlijke stijl in de brieven geschreven tussen 1780 en 1800 terug te vinden is.

²⁴ Tanja Simons, 'Ik heb nu niet uijt mij alderbest geschreven'. Achttiende-eeuwse brievenboekjes en de gekeerde brieven van Aagje Luijtsen', *De achttiende eeuw* 41 (2009) 174.

²⁵ Er zijn enkele brieven in het brieven corpus opgenomen die in de laatste maanden van 1779 geschreven zijn en in 1803.

²⁶ Ruberg, *Conventionele correspondentie*, 27.

1.3 Het brievencorpus

Voor dit onderzoek zijn honderdzestig brieven geselecteerd, getranscribeerd en geanalyseerd. Deze brieven zijn voor historici grotendeels ‘nieuw’ materiaal en zodoende nooit eerder voor historisch onderzoek gebruikt. Alle gebruikte brieven zijn tussen het recent gescande materiaal te vinden. Er is echter ook wat overlap met brieven die zich al bevinden in het brievencorpus van het project Brieven als Buit. Van deze brieven is alleen gebruik gemaakt als er nog een toevoeging aan deze brieven kon zijn door middel van nieuw gevonden materiaal. Een voorbeeld hiervan zijn de brieven van de matroos Leonart Weber. In het brievencorpus van Brieven als Buit is een brief van hem te vinden, maar binnen het recent gescande materiaal zijn nog twee andere brieven van hem aangetroffen. Die brieven vormen dus een aanvulling op wat er al eerder over Leonart Weber bekend was.²⁷

1.3.1 Gender

In dit brievencorpus bevinden zich 51 brieven geschreven door vrouwen en 109 brieven geschreven door mannen, dat is respectievelijk 31.9 procent aan vrouwelijke brieven en 68.1 procent mannelijke brieven. Dit is een vrij hoog percentage aan brieven geschreven door vrouwen, zeker als het vergeleken wordt met de het onderzoek van Rudolf Dekker waarin bewaard gebleven egodocumenten tussen de zestiende en de negentiende eeuw werden geïnventariseerd en waaruit naar voren kwam dat tien procent van het materiaal afkomstig was van vrouwen.²⁸ In andere onderzoeken waarbij brieven uit de Prize Papers zijn gebruikt komt ook een hoger percentage aan vrouwelijk materiaal voor, zo bestaat het brievencorpus dat Tanja Simons gebruikte voor haar onderzoek voor 24 procent uit brieven geschreven door vrouwen.²⁹ Vrouwen lijken dus over het algemeen redelijk goed vertegenwoordigd te zijn in het Prize Paper materiaal. Hier moet wel bij vermeld worden dat er in dit brievencorpus ook een aantal reeksen van brieven zitten die geschreven zijn door dezelfde vrouwen, bijvoorbeeld aan hun man. In totaal zijn er brieven opgenomen van 33 verschillende vrouwelijke briefschrijvers en 79 verschillende mannelijke briefschrijvers.

Het kon vrij makkelijk bepaald worden of een brief was geschreven door een mannelijke of een vrouwelijke scribent. Uit de ondertekening van de brief blijkt over het algemeen of een brief geschreven was door een man of door een vrouw:

²⁷ De brieven van Leonart Weber zijn te vinden in HCA30-342 en HCA30-347.

²⁸ Rudolf Dekker, ‘Egodocuments in the Netherlands from the sixteenth to the nineteenth century’, in Erin Griffey (ed), *Envisioning Self and Status: Self-Representation in the Low Countries 1400-1700* (Hull 1999) 263-264.

²⁹ Tanja Simons, *Ongekend 18^e-eeuws Nederlands. Taalvariatie in persoonlijke brieven* (Utrecht 2013) 95.

- [1] Zoo verblyve ik met alle liefde & agting UE eygen liefhebbende & tot de doet
getrouw bleyvende man Jelis Kerssemaakers³⁰
- [2] UWed onderdanige en
zeer liefhebbende nig
C. M. van Lier³¹

Zoals te zien in deze voorbeelden blijkt niet alleen het geslacht van de briefschrijver uit de ondertekening, maar ook de relatie tussen de geadresseerde en de briefschrijver ('man' en 'nigt'). Behalve de ondertekening waren de voornamen van de briefschrijvers ook van belang bij het vaststellen van het geslacht van de briefschrijver. Veel briefschrijvers noemden hun eigen voornaam in de brief. Met behulp van de voornamen en de ondertekening van de brief is dus voor alle briefschrijvers vastgesteld of zij tot het mannelijke of het vrouwelijke geslacht behoorden.

1.3.2 De sociale status van de briefschrijvers

In de achttiende eeuw was er een gestratificeerde samenleving. Er waren verschillende rangen en standen en de verhoudingen tussen de verschillende groepen waren voortdurend in beweging. Om inzicht te krijgen in dit sociale systeem is de beroepspositie van mensen van belang. Verschillende historici maken gebruik van een indeling naar beroep. Er wordt meestal uitgegaan van een sociaal systeem van zes lagen. Bij het gebruik van een indeling naar beroepspositie moet wel worden opgemerkt dat het niet altijd eenvoudig is om mensen in te delen in een bepaalde stand, want er zijn meerdere factoren die hier een rol bij speelden, zoals de welvaart van de ouders, scholing, woonomgeving, sociaal netwerk, vermogen en inkomen. Bovendien hebben veel mensen, met name uit de lagere standen, niet of nauwelijks sporen achtergelaten. Toch is een indeling naar beroep de beste mogelijkheid om een beeld te krijgen tot welke stand een briefschrijver behoorde.³² Om die reden wordt dit systeem ook binnen dit onderzoek gehanteerd.

³⁰ Jelis Kerssemakers aan zijn vrouw Heleena Leuring, Sint-Eustatius-Amsterdam, 01-02-1781 (HCA30-347).

³¹ Clazina Magdalena van Lier aan haar oom P. Hofstede, Kaap de Goede Hoop-Rotterdam, 30-08-1798 (HCA30-762).

³² Willem Frijhoff en Marijke Spies, 1650. *Bevochten eendracht* (Den Haag 2000) 188-191; Joost Kloek en Wijnand Mijnhardt, 1800. *Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001) 46-50 en Tanja Simons, *Ongekend 18^e-eeuws Nederlands*, 96-97.

De hoogste stand, de elite, bestond uit de adel en de niet-adellijke regentenfamilies, het patriciaat. Daarop volgde de bredere burgerij, bestaande uit een tweede en derde sociale laag. De tweede laag bestond uit rijkere kooplieden, grootgrondbezitters, hoge ambtenaren, academici zoals juristen en stadspredikanten en hoge officieren bij het leger en de marine. Hierop volgde de derde laag: kleine ondernemers, welvarende boeren, schoolmeesters, klerken, meesterambachtslieden, stedelijke en gewestelijke ambtenaren, leraren, dorpspredikanten, notarissen, klerken en lagere officieren. De vierde laag, de smalle burgerij, bestond uit kleine boeren, kleine winkeliers, laag betaalde stedelijke functionarissen zoals brugwachters en waagdragers, kleine schippers en zeelui uit de lagere rangen. Tot de vijfde laag, de lage stand behoorden de grote massa van werklieden in loondienst: handarbeiders, soldaten en zeelieden uit de laagste rangen. Hieronder volgde nog de zesde laag, het proletariaat of het grauw: bezitslozen, zwervers en bedelaars.³³

De briefschrijvers zijn ingedeeld in bepaalde standen aan de hand van deze indeling. Van de hoogste stand, de adel en de regenten, zijn geen brieven opgenomen in dit brieven corpus. Van het proletariaat evenmin, er zijn namelijk geen brieven aangetroffen van bezitslozen en zwervers. Bij vrouwelijke briefschrijvers, die zelf vaak geen beroep uitoefenden, is bij de indeling gebruik gemaakt van het beroep van hun vader of man. De brieven zelf waren soms behulpzaam, omdat veel briefschrijvers zelf al hun eigen beroep in de brief vermeldden, of dat van hun vader. Uit sommige brieven kon ook worden opgemaakt welk soort beroep iemand uitvoerde, zonder dat het expliciet werd vermeld. Als er geen enkele aanduiding werd gegeven is er verder biografisch onderzoek gedaan om toch een beroep of stand vast te kunnen stellen.

De indeling in bepaalde standen naar beroep betekende niet dat diegene zijn hele leven tot dezelfde stand bleef behoren, aangezien de ene sociale laag naadloos in de andere over kon gaan. Bovendien was de plaats in de sociale piramide heel onzeker, zeker in de onderste lagen van de burgerij. Gezinnen konden in financiële problemen komen door persoonlijke ontwikkelingen zoals ziekte of door economische problemen. Dit leidde dan tot een daling op de sociale ladder.³⁴ De indeling van de briefschrijvers in een bepaalde stand wil dus niet zeggen dat de briefschrijvers hun hele leven behoorden tot die stand, maar wel op het moment van schrijven.

³³ Ibidem.

³⁴ Kloek en Mijnhardt, 1800, 46-50.

1.3.3 De geografische herkomst van de brieven

Het grootste aantal brieven uit dit brieven corpus is afkomstig uit het Caraïbisch gebied, namelijk 79 stuks. Hiervan zijn er onder andere 42 afkomstig uit Sint Eustatius, twintig uit Guyana en twaalf uit Suriname. Het huidige Guyana bestond uit het voormalige Berbice, Demerary en Essequibo. De koloniën groeiden snel in de tweede helft van de achttiende eeuw en er werd veel handel gedreven, onder andere in slaven.³⁵ In dit gebied waren de West-Indische Compagnie (WIC) en veel kapers actief. In 1782, tijdens de Vierde Engelse Oorlog, namen de Britten het huidige Guyana in en ook in de periode daarvoor werden er veel schepen geëendaapt door hen.³⁶ Om deze reden is er veel achttiende-eeuws materiaal uit de Prize Papers afkomstig uit deze regio. Daarnaast bevat het brieven corpus acht brieven afkomstig uit Batavia en vijftien brieven afkomstig uit Kaap de Goede Hoop. Hier was de Vereenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) actief. Natuurlijk zijn er ook een heel aantal brieven geschreven vanuit de Nederlandse Republiek, namelijk 45. Deze zijn afkomstig uit het hele land, uit plaatsen als Hoogvliet, Egmond aan Zee, Vlissingen, Dordrecht en Rotterdam. Het grootste aantal is echter afkomstig uit Amsterdam, namelijk negentien brieven.

³⁵ Ruud Paesie, *Sociëteit van Essequibo. Op- en ondergang van een coöperatieve scheepvaartonderneming, 1771-1788* (Middelburg 2017) 21-23.

³⁶ Henk den Heijer, *De geschiedenis van de WIC* (Zutphen 1994) 13-14, 146.

Hoofdstuk 2. ‘Hoe hoort het eigenlijk?’

Brieftheorie aan het einde van de achttiende eeuw

In dit hoofdstuk zal de inhoud van de voor dit onderzoek gebruikte brievenboeken geanalyseerd worden. Het is belangrijk om te onderzoeken hoe volgens brievenboeken de ideale brief er aan het einde van de achttiende eeuw uitzag en welke ideeën er in deze brievenboeken werden uitgedragen, om de inhoud van de brievenboeken vervolgens te kunnen vergelijken met de brieven geschreven door mensen afkomstig uit de lagere- en middenstand uit het brieven corpus van dit onderzoek.

2.1 Brieftheorie

Sinds het einde van de twintigste eeuw is er steeds meer aandacht gekomen voor het egodocument als bron. De historicus Jacob Presser gebruikte het woord egodocument als een verzamelterm om autobiografieën, memoires, dagboeken en persoonlijke brieven aan te duiden. Alle teksten waarin de auteur expliciet schrijft over het eigen handelen en de eigen gevoelens vallen eronder.³⁷ Bij het onderzoek naar deze egodocumenten draaide het meestal om de inhoud. De bronnen werden gebruikt om onderzoek te doen naar het dagelijks leven van de ‘gewone’ mens in het verleden. De laatste jaren is de focus van het onderzoek steeds meer verschoven van de inhoud van de tekst naar de functie van het schrijven en het schrijfproces. Dit wordt ook wel het ‘schrijven als praxis’ genoemd.³⁸ De in dit onderzoek gebruikte brieven vallen ook onder egodocumenten. Van deze brieven zal zowel de inhoud als het schrijfproces dat achter de brieven schuil gaat geanalyseerd worden.

2.1.1 Brievenboeken

De eerste brievenboeken verschenen in Frankrijk. Via vertalingen en bewerkingen vonden deze boeken hun weg naar andere landen. In de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden zijn er tussen 1548 en 1800 negentien verschillende brievenboeken gepubliceerd die in totaal door de jaren heen in 79 verschillende edities verschenen.³⁹ In vergelijking met andere landen is dit niet veel. In Engeland werden er in dezelfde periode 230 uitgaven inclusief de herdrukken gepubliceerd en in Duitsland verschenen er in die periode aan eerste drukken alleen al 364

³⁷ Rudolf Dekker, ‘Egodocuments in the Netherlands’, 255-256.

³⁸ Ruberg, *Conventionele correspondentie*, 7.

³⁹ Gelder, *Zeepost*, 27.

verschillende brievenboeken.⁴⁰ In de Republiek waren er enkele brievenboeken die een hele lange periode gewild bleven en die keer op keer werden herdrukt. Een voorbeeld daarvan is *Ghemeene seyndtbrieven* van Heyman Jacobi. Dit boek werd vermoedelijk voor het eerst gedrukt in 1597. Nadat het meerdere keren herdrukt was in de zeventiende en achttiende eeuw werd het pas in 1764 door Willem Koolenkamp gemoderniseerd. Het boekje *Algemeene zendbrieven* van B. Hakvoord werd vanaf het einde van de zeventiende eeuw gedurende een eeuwtientallen keren herdrukt.⁴¹

2.1.2 De inhoud van brievenboeken

De meeste brievenboeken zijn opgedeeld in twee delen. Allereerst is er een theoretisch gedeelte waarin de theorie van het briefschrijven wordt uitgelegd. Er is meestal een definitie van het woord 'brief' te vinden. Verder is er aandacht voor de stijl en de opbouw van een brief en de verschillende soorten brieven die bestonden. Voor iedere soort brief zijn er aparte adviezen te lezen. Af en toe wordt er ook advies gegeven over de te gebruiken papiersoort, de meest geschikte inkt, laksoorten en de juiste wijze van het dichtvouwen van de brief. In het tweede gedeelte van het boek is de briefpraktijk te vinden. Dit gedeelte bestaat vooral uit voorbeeldbrieven. Het aantal voorbeeldbrieven verschilde per boek. Er werden verschillende reacties op één brief getoond. Op een uitbundige liefdesverklaring was er bijvoorbeeld een gereserveerd en koel antwoord te lezen, maar ook een meer toeschietelijke brief.⁴²

De voorbeeldbrieven hebben allerlei verschillende onderwerpen. De historica Linda Mitchell heeft in haar artikel 'Entertainment and Instruction: Women's roles in the English epistolary tradition' onderzoek gedaan naar Engelse brievenboeken en een lijst samengesteld van veel voorkomende onderwerpen in brievenboeken. Belangrijke onderwerpen waren huwelijksvoorstellen, de relatie tussen ouders en kind, veranderingen in het lot (financiële tegenvallers of hoe om te gaan met ziekte), zakelijke aangelegenheden, vriendschappen en de opvoeding van de jeugd. Als een onderwerp belangrijk en delicaat was om over te schrijven, kwam het in ieder brievenboek voor.⁴³ De voorbeeldbrieven waren vaak correspondenties tussen allerlei familieleden, zoals tantes die zich richtten aan hun nichtjes en neven die schreven aan hun ooms. Hoewel er dus voorbeelden waren van briefwisselingen tussen allerlei mensen

⁴⁰ Willem van den Berg, 'Briefreflectie in briefinstructie', *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 38 (1978) 3.

⁴¹ Berg, 'Briefreflectie', 5.

⁴² Idem, 4.

⁴³ Linda Mitchell, 'Entertainment and instruction: women's roles in the English epistolary tradition', *Huntington Library Quarterly* 66:3-4 (2003) 332.

met verschillende familiale relaties, is het opvallend dat historica Tanja Simons in haar onderzoek naar brievenboeken geen voorbeeldbrieven heeft gevonden van echtgenoten die aan elkaar schreven.⁴⁴

Brievenboeken kopieerden in hoge mate de inhoud van elkaar. Soms kopieerden ze uit buitenlandse brievenboeken, maar ook net zo goed uit andere Nederlandse exemplaren, vaak zonder bronvermelding. Vooral Hakvoord deed dit veelvuldig. Hij kopieerde zinnen woordelijk van Heyman Jacobi. De voorbeeldbrieven uit Nederlandse brievenboeken waren vaak ook niet zo origineel en gekopieerd uit het buitenland, zoals uit Franse brievenverzamelingen.⁴⁵ Hoewel de schrijvers van brievenboeken de inhoud dus veelal kopieerden van anderen, was het niet de bedoeling dat de lezer van het boek de voorbeeldbrieven letterlijk overnam. De brievenboeken dienden als referentiewerken.⁴⁶

2.1.3 De functie van brievenboeken

Het brievenboek had een heel praktisch doel voor ogen. De gebruiker van het boek moest in een korte tijd zo goed mogelijk geadviseerd worden over hoe een goede brief te schrijven over heel uiteenlopende onderwerpen en in verschillende omstandigheden.⁴⁷

Het doel en de functie van het boek werden door verschillende auteurs in het voorwoord van hun boek uitgelegd. Een doel dat vaak genoemd werd was mensen in staat stellen zelf een brief te schrijven. Het zou een schande zijn om eventuele geheimen aan derden, zoals beroepsschrijvers, te moeten prijsgeven. Een andere vaak genoemde reden van auteurs voor het publiceren van hun brievenboek was het lage niveau van de schrijfvaardigheid. Het schrijfonderwijs in de lagere standen zou niet goed genoeg zijn, terwijl dat juist wel erg belangrijk was aangezien veel kinderen school al verlieten na de lagere klassen.⁴⁸

Behalve instructie in schrijfvaardigheid kwamen er in sommige brievenboeken ook regels voor goed sociaal gedrag naar voren. Zo staat er in de *Handleiding tot de kunst van brieven schryven* een uitgebreide beschrijving van hoe een goede begrafenis georganiseerd moest worden. In andere brievenboeken wordt advies gegeven over hoe een goede conversatie gevoerd moest worden. In de brievenboeken van Jacobi en Hakvoord komt ook een opvoedende kant naar voren. Er worden zedelijke en godsdienstige lessen in verkondigd.⁴⁹ Dit is volgens

⁴⁴ Simons, ‘‘Ik heb nu niet uijt mij alderbest geschreven’’, 176.

⁴⁵ Berg, ‘Briefreflectie’, 6.

⁴⁶ Mitchell, ‘Entertainment and instruction’, 333.

⁴⁷ Berg, ‘Briefreflectie’, 4.

⁴⁸ Ruberg, *Conventionele correspondentie*, 24.

⁴⁹ Berg, ‘Briefreflectie’, 5.

Mitchell ook een reden voor het succes van de brievenboeken. Brievenboeken werden gezien als het soort boek dat in elke boekenkast thuis hoorde, omdat het zorgde voor ethische instructie.⁵⁰

Een functie van een aantal brievenboeken was om naast instructie ook te dienen als vermaak. De brieven konden als leesboek worden gelezen. In veel van deze brievenboeken kwamen daarom voorbeeldbrieven van bekende personen voor, zoals van Madame de Sévigné (1626-1696) die bekend stond om haar brieven.⁵¹ Brievenboeken werden dus niet alleen gebruikt maar ook gelezen. Dit kan een verklaring zijn voor het succes van brievenboeken. Er waren niet alleen handige voorbeeldbrieven in te vinden, maar er werden verhaallijnen en soms zelfs karakters gecreëerd.⁵²

2.1.4 De vormgeving van de brief

In de Middeleeuwen werd de brief vergeleken met een redevoering, terwijl binnen de antieke retorica de brief werd omschreven als ‘een gesprek tussen afwezigen’. In de zeventiende en achttiende eeuw was de brieftheorie gebaseerd op ideeën uit de antieke retorica. De definitie van de brief als gesprek is in veel achttiende-eeuwse brievenboeken terug te vinden.⁵³ In de brievenboeken voorgeschreven standaardindeling voor brieven zijn ook sporen van de antieke retorica terug te zien. Volgens de indeling van de meeste brievenboeken zou een goede brief moeten bestaan uit een exordium (begin), een oorzaak, een vertoog en een slot (alleen Hakvoord onderscheidde maar drie delen van een brief, namelijk het begin, het verhaal en het slot). In het exordium moest de lezer gunstig gestemd worden met enkele vriendelijke woorden. Vervolgens moest de schrijver in het volgende deel (de oorzaak of het verhaal) ter zake komen. De aanleiding voor het schrijven werd dan verteld. In het vertoog moest de schrijver argumenten aandragen om aan te tonen dat aan het eerder gedane verzoek of aansporing eenvoudig voldaan kon worden. Tot slot benadrukte de brieveschrijver zijn of haar vriendschap en dienstvaardigheid en besloot met een wens of een verzoek aan de geadresseerde. Er moest volgens de brievenboeken ondertekend worden met de familienaam en onderaan de brief moest de datum (dag, maand en jaar) en de plaats vermeld worden. Slechts één van de brievenboeken, *Send-brieven* van Willem Koolenkamp, gaf de brieveschrijver de keuze om de datum en de plaats

⁵⁰ Mitchell, ‘Entertainment and instruction’, 334.

⁵¹ Berg, ‘Briefreflectie’, 5

⁵² Dena Goodman, *Becoming a woman in the age of letters* (Ithaca, New York 2009).

⁵³ Ruberg, *Conventionele correspondentie*, 25.

bovenaan of onderaan de brief te vermelden. Volgens alle andere brievenboeken getuigde het plaatsen van de datum bovenaan de brief van slechte smaak.⁵⁴

2.2 Christian Fürchtegott Gellert en het begrip ‘natuurlijkheid’

De Duitse auteur Christian Fürchtegott Gellert was in de achttiende eeuw in Duitsland en in de Nederlandse Republiek bekend door alle gedichten, fabels, toneelstukken en romans die hij had geschreven. In de negentiende eeuw werd Gellert ook nog herdacht in de Republiek en geprezen om zijn goedaardige karakter en zijn godsdienstigheid.⁵⁵ Gellert was een Verlichte schrijver die zijn lezers richtlijnen bood voor het uiten van gevoelens en moreel handelen. In 1751 publiceerde Gellert zijn werk *Briefe, nebst einer praktischen Abhandlung von dem guten Geschmack in Briefen* waarin hij pleitte voor het gebruik van de Duitse taal bij het schrijven van brieven in plaats van de Franse taal. Bovendien wilde hij ook dat de galante stijl en de *Kanzleistil*, een heel ceremoniële stijl, afgeschaft zouden worden. In plaats daarvan zou bij het schrijven van brieven een meer ongedwongen en natuurlijke stijl gebruikt moeten worden.⁵⁶

Het begrip ‘natuurlijkheid’ had in de achttiende eeuw een andere betekenis dan vandaag de dag. Voor Gellert stond het begrip ‘natuurlijk’ voor ‘zedelijk juist, overeenkomend met de burgerlijke moraal’. Dit kwam voort uit zijn verlichte idealen waarbij ervan werd uitgegaan dat de brieveschrijver kon terugvallen op zijn eigen algemene ontwikkeling bij het schrijven van een brief. Gellert was niet degene die het begrip ‘natuurlijkheid’ had uitgevonden. Het werd in de achttiende eeuw vaker gebruikt, ook in het theaterleven was er bijvoorbeeld een verlangen naar natuurlijkheid.⁵⁷ Tot in de achttiende eeuw verwees het begrip ‘natuurlijk’ naar ‘passend bij het onderwerp en het doel van de rede’. Het woord ‘natuurlijkheid’ had in de achttiende eeuw nog meer betekenissen gekregen, behalve naar ‘passendheid’ en ‘zedelijke juistheid’ verwees het ook naar ‘deftigheid’ en ‘ongekunsteldheid’.⁵⁸ Er waren wel regels verbonden aan de natuurlijkheid. Een natuurlijke stijl moest bijvoorbeeld wel grammaticaal correct zijn en het was niet de bedoeling volledig vrij te schrijven.⁵⁹

⁵⁴ Simons, ‘‘Ik heb ook nu niet uyt mij alderbest geschreven’’, 173.

⁵⁵ In onder andere W. O. von Horn, *Drie dagen uit Gellerts leven* (Leeuwarden 1858) en J. J. H. Bange, *Professor Gellert herdacht. Een levensbeeld voor onzen tijd* (Sappemeer 1870).

⁵⁶ Willemijn Ruberg, ‘Letter writing and elite identity in the Netherlands, 1770-1850’, *Scandinavian Journal of History* 30:3-4 (2005) 251.

⁵⁷ Bram van Oostveldt, *Tranen om het alledaagse. Diderot en het verlangen naar natuurlijkheid in het Brusselse theaterleven in de achttiende eeuw* (Hilversum 2014).

⁵⁸ Willemijn Ruberg, ‘De tribune der vrouw’. Vrouwenbrieven 1750-1850’, *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 58 (2004) 175.

⁵⁹ Ruberg, *Conventionele correspondentie*, 28.

Het begrip ‘natuurlijkheid’ werd in de achttiende eeuw ook in verband gebracht met het mondelinge gesprek. In Gellert’s brievenboek werd de brief getypeerd als een gesprek. Andere brievenboeken namen dit over, zoals in de *Nieuwe handleiding tot de manier van brievenschrijven*:

De beste, en algemeenste Regel dan, die omtrent het
brieven schryven kan gegeven worden, is, ZOO TE
SCHRYVEN GELYK WY SPREEKEN. En wy durven
degeenen die wel denken, en wel spreken, verzeekeren,
dat ze dien Regel in acht neemende, ook ongetwyfeld wel
schryven zullen.⁶⁰

Willemijn Ruberg benadrukt echter dat de brief niet helemaal gelijk was aan een gesprek. De brief moest alleen de indruk wekken van een gesprek.⁶¹

Hoewel de publicist en criticus Rijklof Michaël van Goens (1748-1810) in 1766 al aandrong op een Nederlandse vertaling van Gellert’s *Briefe*, verscheen deze vertaling pas in 1775 voor het eerst. In 1780 volgde een tweede druk. Gellert was populair in Nederland vanwege de goede kwaliteit van zijn voorbeeldbrieven en zijn vernieuwende brieftheorie. Vanaf de publicatie van zijn brievenboek tot aan het einde van de negentiende eeuw nam ieder brievenboek de natuurlijke stijl van Gellert over. In Nederlandse brievenboeken werden ook brieven van Gellert als voorbeeld gepubliceerd. Het idee van natuurlijkheid was niet alleen dankzij Gellert in opkomst, maar hij introduceerde het wel in de wereld van het brieveschrijven.⁶²

⁶⁰ Anoniem, *Nieuwe Handleiding Tot De Manier Van Brieven Schryven. Vervattende de Regelen en onderrigtingen, om over allerlei soorten van onderwerpen Brieven op te stellen. Opgeheldert door verscheidendheid van Voorbeelden, mitsgaders een verzameling van Brieven over de gewigtigste onderwerpen van aangelegendheid, in de zamenleving. De wyze van Boodschapbriefjes op te stellen, en hoe de Opschriften der Brieven volgens de Rang en Staat moeten gesteld worden. Volgens een geheel nieuw ontwerp opgesteld, ten dienste van allen, en byzonder voor Jonge Heeren en Juffrouwen, en aankomende Jongelingen, om zich tot een beschaafde wyze van Brieven Schryven te gewennen. Uit het Engelsch vertaald.* (3^e druk, Amsterdam 1770).

⁶¹ Ruberg, *Conventionele correspondentie*, 28.

⁶² Idem, 28-33.

2.3 Invloed van brievenboeken op brieven?

Zowel Willemijn Ruberg als Tanja Simons en de historicus Roelof van Gelder hebben geen grote invloed van brievenboeken terug gevonden in de door hen bestudeerde brieven. Zoals al eerder is opgemerkt onderzocht Ruberg brieven geschreven door vijf families afkomstig uit de elite. Zij concludeerde dat binnen de elite waarschijnlijk de kunst van het brieven schrijven door werd gegeven in families. Ze leerden van elkaar en niet van brievenboeken.⁶³

Tanja Simons onderzocht in hoeverre de brieven van één vrouw, Aagje Luijtsen, waren beïnvloed door brievenboeken. Zij schreef over een periode van vier jaar meer dan twintig brieven aan haar man Hermanus Kikkert. Deze brieven zijn bewaard gebleven in het archief in Londen tussen de Prize Papers. Volgens Simons gebruikte Aagje vooral een variatie van begin- en slotformules die ook vermeld werden in brievenboeken, maar vulde zij de rest grotendeels naar eigen inzicht in. Simons concludeert hieruit dat brievenboeken slechts een model waren waarvan naar believen kon worden afgeweken.⁶⁴

Roelof van Gelder heeft ook geen grote invloed van brievenboeken aangetroffen in de door hem bestudeerde brieven, al was zijn onderzoek hier ook niet volledig op gericht. Hij merkt op dat de schrijvers B. Hakvoord, Willem Koolenkamp en Jacobi Heyman alle drie een variatie op het woord ‘zendbrieven’ in de titel van hun brievenboek gebruikten. Zendbrieven waren brieven die door beroepsschrijvers werden geschreven. Het ging hierbij volgens Van Gelder in de eerste plaats om zakelijke en ambtelijke teksten en niet om persoonlijke teksten. Volgens hem zou dit de reden zijn dat deze instructieboeken weinig invloed hebben gehad op de door hem onderzochte persoonlijke brieven.⁶⁵

Letterkundigen Marijke van der Wal en Gijsbert Rutten hebben wel onderzoek gedaan naar de invloed van brievenboeken op brieven geschreven door mensen uit de lage- en middenstand. Zij gebruikten brieven uit zowel de zeventiende- als de achttiende eeuw en concludeerden dat formules die in brievenboeken veel gebruikt werden in de brieven niet of nauwelijks voorkwamen. Brievenboeken dienden volgens hen als referentiewerken maar waarschijnlijk leerden kinderen thuis en op school hoe ze het beste een brief konden schrijven.⁶⁶

Deze auteurs hebben allemaal onderzoek gedaan naar brievenboeken en de invloed van brievenboeken op brieven uit de achttiende eeuw en ze hebben allemaal geconcludeerd dat die invloed niet groot was. De vraag is wat de resultaten van dit onderzoek zullen zijn.

⁶³ Ruberg, ‘De tribune der vrouw’, 175.

⁶⁴ Simons, ‘Ik heb ook nu niet uyt mij alderbest geschreven’ 187-188.

⁶⁵ Gelder, *Zeepost*, 29.

⁶⁶ Gijsbert Rutten en Marijke van der Wal, ‘The practice of letter writing: skills, models, and early modern Dutch manuals’, *Language and History* 56:1 (2013) 30.

Hoofdstuk 3. ‘Ik kan beeter Cifferen en schryve’

De schrijfpraktijk in de achttiende-eeuwse Republiek

In dit hoofdstuk zullen een aantal in achttiende-eeuwse brieven veel voorkomende formules besproken worden en vergeleken worden met de voor dit onderzoek gebruikte brievenboeken uit de achttiende eeuw. Wat was de invloed van brievenboeken op brieven geschreven tussen 1780-1800 door mensen afkomstig uit de lagere- en middenstand van de Nederlandse Republiek? Om deze vraag te beantwoorden zal er allereerst worden ingegaan op de manier waarop post werd verstuurd en ontvangen en op de mate van alfabetisering in de Nederlandse Republiek aan het einde van de achttiende eeuw. Vervolgens zal veel voorkomend formulair taalgebruik in de in dit brieven corpus opgenomen brieven worden besproken.

3.1 Postverkeer in de achttiende eeuw

Hoewel aan het einde van de achttiende eeuw het postverkeer binnen de Nederlandse Republiek redelijk betrouwbaar en snel was, gold dit niet voor het versturen van post overzee.⁶⁷ Brieven maakten een lange reis van de ene kant van de wereld naar de andere kant en dit kon maanden of zelfs jaren duren. Wat het postverkeer over zee ook nog eens bemoeilijkte waren oorlogen. De laatste kwart van de achttiende eeuw was een roerige periode. Tussen 1780-1784 woedde de Vierde Engelse Oorlog, daarna volgde de Bataafse Revolutie in 1795, wat de inlijving bij Frankrijk en het einde van het tijdperk der stadhouders betekende. In Nederlandse koloniën was het ook onrustig, de Kaap kolonie viel bijvoorbeeld tussen 1652 en 1795 onder Nederlands gezag, maar kwam daarna in Engelse handen.⁶⁸ De Vereenigde Oostindische Compagnie had het ook moeilijk. Terwijl de VOC voor 1780 nog een monopoliepositie had, was het rond 1800 onduidelijk of de Oost-Indische handel ooit nog op grote schaal hervat zou kunnen worden.⁶⁹

Brieven konden verstuurd worden door gebruik te maken van het postnetwerk van de VOC, maar de VOC ontmoedigde postverkeer van en naar werknemers uit angst dat er vertrouwelijke informatie zou uitlekken. Dit was vooral het geval in de begintijd van de VOC

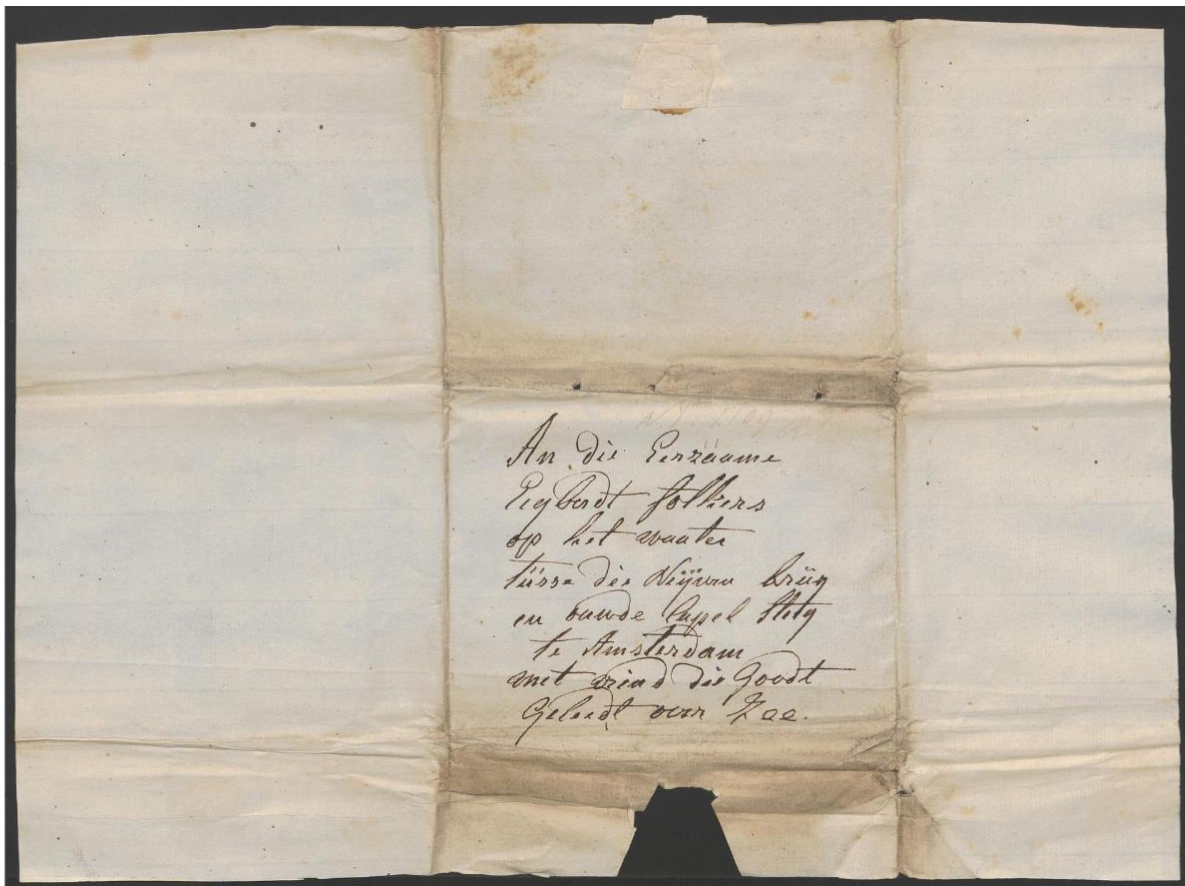
⁶⁷ Ruberg, *Conventionele correspondentie*, 59.

⁶⁸ Ad Biewenga, *De Kaap de Goede Hoop. Een Nederlandse vestigingskolonie, 1680-1730* (Amsterdam 1999) 13-14.

⁶⁹ Perry Moree, *‘Met vriend die God geleide’*. *Het Nederlands-Aziatisch postvervoer ten tijde van de Verenigde Oost-indische Compagnie* (Zutphen 1998).

maar kon er aan het einde van de achttiende eeuw ook nog voor zorgen dat post niet altijd op zijn bestemming aankwam of dat er censuur was toegepast op de verzonden brieven.⁷⁰

Om deze censuur te ontwijken werden brieven vaak verstuurd via minder officiële kanalen. Binnen de VOC was dit illegaal maar werd het wel veel gedaan. VOC-dienaren gaven hun brieven dan mee met vrienden en kennissen aan boord van een schip. Soms werd hier ook geld voor betaald. Dit werd niet alleen gedaan op VOC-schepen maar ook binnen de koopvaardij. Deze manier van brieven verzenden werd aangegeven met de veelgebruikte formulering 'Met vriend die God geleijde door zee' of een variant hierop. De afkorting van deze formulering die aan het einde van de achttiende eeuw veel werd gebruikt was 'D. G. G.' (Door God Geleid).⁷¹ Deze formulering en afkorting is veelvuldig in de Prize Papers terug te vinden, ook binnen dit briefencorpus. Dat illustreert ook afbeelding 1.

Afbeelding 1. 'Met vriend die Goodt Geleidt over Zee'. HCA30-342.

⁷⁰ Perry Moree, *Kikkertje lief. Brieven van Aagje Luijtsen, geschreven aan haar man Hermanus Kikkert, stuurman in dienst van de VOC* (Texel 2003) 11.

⁷¹ Moree, *Kikkertje lief*, 36.

3.1.1 “Eveleens” schrijven

Tijdens de lange reis die brieven moesten afleggen overzee ging er vaak van alles mis. Veel post ging onderweg verloren of werd geconfisqueerd door kapers. Om de kans dat een brief wel op zijn bestemming aankwam te vergroten, stuurden sommige mensen meerdere kopieën van één en dezelfde brief naar de ontvanger op. Deze brieven werden verstuurd via verschillende kanalen, bijvoorbeeld via een aantal schepen. Dat deed ook kapitein Pieter van der Wind, die in het postscriptum van de brief aan zijn vrouw schreef dat zij misschien wel vier of vijf brieven met dezelfde inhoud zou ontvangen:

Ps ue zal misschien 4 a 5 brieve van Eender inhoud
ontfang om reede hier tans 4 a 5 scheep op hun
vertrek legge & men niet weet welke Eerst Zulle
arrivee daarom krygt Een der schip Een brief.⁷²

Briefschrijvers hielden er dus van te voren rekening mee dat een brief niet snel of helemaal niet bij de ontvanger aan zou kunnen komen. Zij verstuurden meerdere brieven in de hoop dat in ieder geval één exemplaar op zijn bestemming aan zou komen. Dit wordt ook wel “eveleens” (of: eveneens) schrijven genoemd.⁷³ “Eveleens” ontstond uit het woord “evenaleens”. Het werd gebruikt als variant op eveneens en betekent gelijk, eender.⁷⁴

In dit brieven corpus zijn voorbeelden van dit “eveleens” schrijven terug te vinden. Er zijn meerdere brieven waarop is aangegeven dat het om een kopie gaat, meestal is dit aangegeven door het woord ‘copia’ links- of rechts bovenaan de brief, of met het woord ‘duplikaat’. Het kan dus zo zijn dat een variant van deze brieven wel op zijn bestemming aankwam. Het kon ook dat er meerdere dezelfde brieven bij de brievenontvanger bezorgd werden. Een voorbeeld hiervan uit het brieven corpus van dit onderzoek zijn de brieven van Swerus Bergh aan Dirk Jansz Peper. Het gaat om twee zakelijke brieven geschreven in Amsterdam op 6 april 1780, te zien op afbeelding 2. Op de ene brief is in de linkerbovenhoek ‘copia’ geschreven. De andere brief is dus het origineel. De brieven zijn vrijwel geheel identiek aan elkaar maar de oplettende lezer zal hier en daar wel wat kleine verschillen kunnen ontwaren. Zo mist hier en daar een ‘n’ achter een werkwoord bij de tweede versie, maar heeft Swerus

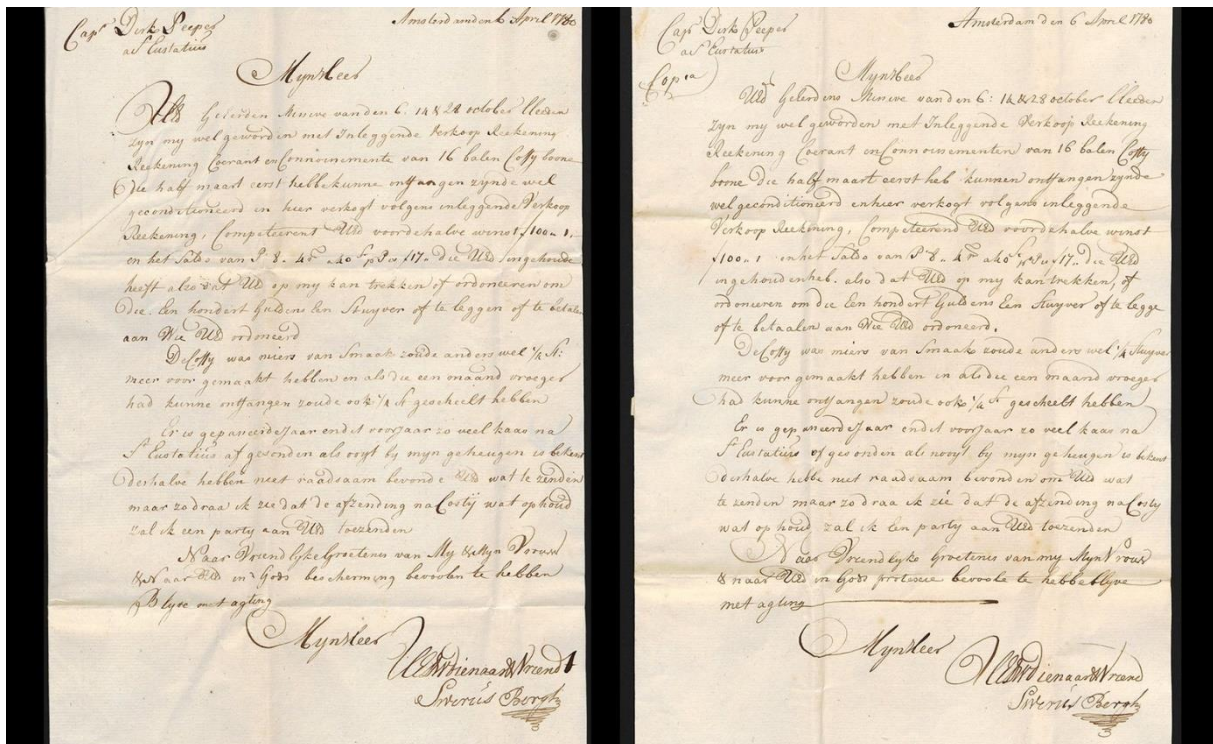
⁷² Pieter van der Wind aan zijn vrouw Jacomijntje van Bokkem, Paramaribo-Krimpen aan de Lek

⁷³ Tanja Simons, *Ongekend 18^e-eeuws Nederlands*, 73.

⁷⁴ Woordenboek der Nederlandsche Taal, <http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=M016199> (12 mei 2018).

Het WNT-lemma van 1918 vermeldt dat het woord ‘eveleens’ in sommige streken nog wordt gebruikt.

Bergh bij het kopie ook wat meer ruimte genomen aan de zijkanten, zodat alle woorden beter op een regel passen.⁷⁵

Abbeelding 2. Brief Swerus Bergh aan Dirk Jansz. Peper. Links het origineel en rechts de 'copia'. HCA30-340.

Deze dubbele brieven kunnen interessant zijn voor vergelijkend onderzoek aangezien een briefschrijver bij de tweede brief de mogelijkheid had zichzelf te verbeteren. Een tweede brief schrijven kon echter ook leiden tot het maken van fouten bijvoorbeeld door vermoeidheid.⁷⁶ Dirk Peper heeft beide brieven van Swerus Bergh ontvangen. Zij zaten tussen zijn persoonlijke documenten die in beslag zijn genomen bij de kaping van zijn schip. Niet iedereen had de mogelijkheid om meerdere varianten van dezelfde brief op te sturen of te ontvangen, want zowel het schrijven van brieven als het ontvangen van brieven kostte geld.

3.1.2 Het opsturen van een brief

Voor het schrijven van een brief in de vroegmoderne tijd hadden mensen op zijn minst inkt, papier, een pen en lakzegels nodig. De boekwinkel was een van de plaatsen om briefpapier te kopen. Er waren allerlei soorten en formaten papier in de boekwinkel te krijgen, zoals druk- en pakpapier in wit of in andere kleuren. Het papier verschildte ook in kwaliteit. De boekwinkel

⁷⁵ Swerus Bergh aan Dirk Peper te Amsterdam-Curaçao, 06-04-1780 (HCA30-340).

⁷⁶ Simons, *Ongekend 18^e-eeuws Nederlands*, 74-75.

verkocht ook inkt, pennen en lak. Boekwinkels waren in de zeventiende- en achttiende eeuw op veel plaatsen in steden te vinden, dus het zal voor de briefschrijvers niet moeilijk zijn geweest om aan de benodigdheden voor het schrijven van een brief te komen. Wat wel voor sommige een moeilijkheid kan zijn geweest, was de prijs van papier en inkt en dus de kosten voor het schrijven van een brief.⁷⁷ Om deze kosten te drukken benutten sommige briefschrijvers iedere centimeter papier, zoals Jacob Dirkz Groek, die ook in de kantlijn nog een aantal regels schreef, te zien op afbeelding 3.⁷⁸

Als de laatste woorden van een brief waren geschreven, kon de brief worden opgestuurd. In de zeventiende en achttiende eeuw werd er nog niet vaak gebruik gemaakt van een envelop zoals vandaag de dag. De brief werd op een bepaalde manier gevouwen zodat hij diende als zijn eigen envelop. Het vouwen van een brief moest dus zo gebeuren dat er ruimte overbleef voor de adressering en het lakzegel die de brief verzegelde. Om de brief te openen moest de ontvanger de lakzegel verbreken.⁷⁹ Dit kon schade veroorzaken aan de brief, zoals te zien op afbeelding 1, waar een gat in het papier is gekomen. Deze schade heeft er bij sommige bewaarde brieven voor gezorgd dat delen van de tekst niet meer leesbaar zijn.

Als de brief was gevouwen, werd het adres erop geschreven. Er waren nog geen straten waarin ieder huis een huisnummer en postcode had, zoals vandaag de dag. Hierdoor zijn er grote verschillen tussen adresseringen op brieven. In het algemeen gold hoe meer informatie er in het adres vermeld werd, hoe vlotter de brief op zijn bestemming kon aankomen. Om die reden vermeldden briefschrijvers ook vaak titels en beroepen in de adressering. Toch wist niet iedere briefschrijver waar de geadresseerde zich precies bevond.⁸⁰ Dit is bijvoorbeeld te zien aan de adressering van de brief die zendeling Meeuwis Janse Bakker (1764-1824) in 1798 vanuit Stellenbosch bij Kaap de Goede Hoop verstuurd. Meeuwis Janse Bakker schreef als adres: ‘Aan De Broeders en suster van Mewes Jans Bakker tot Makkum of waar sy sig bevinde’.⁸¹

Als de brief toch op zijn bestemming aankwam, moest de ontvanger zogenaamd ‘postgeld’ betalen voor het ontvangen van de brief. Om die reden werden veel brieven in elkaar gevouwen en met elkaar meegestuurd, zodat de kosten van het versturen en ontvangen van de brief lager waren. In het brievenkorpus zijn ook een aantal voorbeelden te vinden van mensen

⁷⁷ Judith Brouwer, *Levenstekens. Gekaapte brieven uit het Rampjaar 1672* (Hilversum 2014) 60-63.

⁷⁸ Jacob Dirkz Groek aan zijn vrouw Hiltje Jacobs Groek, Sint-Eustatius-Harlingen, 01-02-1781 (HCA30-342).

⁷⁹ Brouwer, *Levenstekens*, 75-77.

⁸⁰ Idem, 76-77.

⁸¹ Meeuwis Janse Bakker aan zijn broers en zus, Stellenbosch-Makkum, 20-01-1798 (HCA30-762).

Over deze zendeling is een boek verschenen: A. H. Huusen Jr. en S. B. I. Veltkamp-Visser, *Dagboek en brieven van Mewes Jans Bakker (1764-1824). Een Friese zendeling aan de zuidpunt van Afrika* (Amsterdam 1991).

Sinte Habet Don 1 februaire 1702
 geagte en Beminde Vrouw Grootvader
 Dat De u in Grootvader mag
 van befen was niet anders niet Houd
 ing van de liden Leed welken om te Maeren
 wat hij aan Groot de Don Don Gode
 Goed huyd hoe Grootvader Beminde Vader en Phep
 volk Gode by Daar door Gedacht
 de Moed te Breef van Den 6 November
 met fangen en verstaen Dat Gij een Anst Maerla heeft
 gehadt en heel Riegt en Staad heeft
 gedacht niet welk hij Leed was om te
 Maeren Dat Gij finge lief He Gebeden heeft
 Maerla Dat Gode niet worden verstaen
 al hebben en Dat wy mach hander
 worden en Grootvader magen By een Maeren
 Dat de He De Dinde Breef
 Doe de van Habet Gedebeden heb
 wy by hem Den laeste van tande
 Gaar Gekooren en by hem Daeren
 om te Losen Gekooren in De Maeren
 April te verstaen Maeren vader Land
 Maeren Breef de of niet Schrijver
 Leet Groot van Lief Maeren
 Maeren Maeren Dinde Groot
 Groot byn Dantes Maeren en Maeren
 Leet Groot van vader en Phep volk

Afbeelding 3. Brief van Jacob Dirkz Groek. Kantlijnen zijn ook benut. HCA30-342.

die zich zorgen maakten over de hoogte van het postgeld. Margaretha Anna Möller-Heyning schreef bijvoorbeeld dat ze stopte met schrijven ‘tot voorkooming van zwaare brieve porten’.⁸² Johanna Getruyda de Bruyn schreef aan haar man Roelof de Bruyn dat ze het jammer vond dat haar man zulk hoog postgeld had moeten betalen voor het ontvangen van haar vorige brief maar dat ze wel blij was dat hij de brief ten minste ontvangen had:

hier neffens lat ik uw warde man Weeten als dat ik
den lasten brief gezonden mit Een Groenlands
vaarder well ontfangen hebbe en daar uyt
vernoomen hebben het veele postgeld deeses hebben
ik niet konnen helpen het is meyn dog lief
geweezen dat uw de brief bekoomen heeft en
ik twyfle niet of uw warde man Zuldt deeze
ok weel bekoomen ik hebbe myn verders ge in
formeert omme de briefe beeter te konnen bezorgen⁸³

Johanna Getruyda de Bruyn schreef ook aan haar man dat ze informatie had ingewonnen hoe ze ervoor kon zorgen dat de brief die ze schreef beter en dus goedkoper bezorgd kon worden bij haar man en ze vertrouwde erop dat haar man de brief wel zou krijgen. Helaas voor haar is dat nooit gebeurd.

⁸² Margaretha Anna Möller-Heyning aan haar zus J. A. Vingt-Heyning, Kaap de Goede Hoop-Amsterdam, 28-09-1798 (HCA30-762).

⁸³ Johanna Getruyda de Bruyn aan haar man Roelof de Bruyn, Amsterdam-Great Yarmouth, 23-04-1799 (HCA32-713-391).

3.2 Alfabetisering in de achttiende eeuw

Lezen en schrijven zijn twee belangrijke manieren om informatie te verkrijgen en over te dragen. Kunnen schrijven geeft de mogelijkheid om op afstand te communiceren met anderen. In de achttiende eeuw werd er op afstand gecommuniceerd via brieven. Brieven waren belangrijk voor de uitwisseling van persoonlijke verhalen maar ook voor de verspreiding van nieuws. Niet iedereen kon echter lezen en schrijven. Vooral aan het begin van de zeventiende eeuw waren veel mensen in de Republiek analfabeet. In de loop van de vroegmoderne tijd werden lees- en schrijfvaardigheden echter steeds verder verspreid, totdat lezen en schrijven aan het einde van de achttiende eeuw voor veel mensen vanzelfsprekender geworden was.⁸⁴

In verschillende onderzoeken komt naar voren dat de Nederlandse Republiek een hoge alfabetiseringsgraad had. Het percentage van de bevolking dat kon lezen en schrijven in de Republiek was groter dan in andere Europese landen.⁸⁵ Het is echter wel moeilijk om de mate van alfabetisering in de Republiek in de achttiende eeuw precies te achterhalen. Er zijn weinig bronnen die gebruikt kunnen worden bij onderzoek naar de alfabetiseringsgraad. Een belangrijke indicator van geletterdheid die door historici wordt gehanteerd is een handtekening. Kon een persoon een handtekening zetten, dan was hij alfabeet. In de Republiek leerden de kinderen op school namelijk eerst lezen en dan schrijven. Als iemand een handtekening kon zetten dan betekende dit dat diegene hoogstwaarschijnlijk ook kon lezen.⁸⁶ Hoewel onderzoek naar de ondertekening van de huwelijksakte één van de meest gebruikte methodes is in het onderzoek naar het alfabetiseringsniveau in de Republiek, heeft deze methode ook wel wat nadelen. Ten eerste is niet duidelijk wat precies het verband is tussen het niveau van lees- en schrijfvaardigheid en het kunnen zetten van een handtekening. Dat iemand een handtekening kon zetten, betekende niet automatisch dat diegene ook in staat was volledige zinnen te formuleren en zo een brief te schrijven. Bovendien hebben de bronnen tekortkomingen met betrekking tot de representativiteit. Van veel plaatsen en perioden zijn lang niet alle ondertrouwakten bewaard gebleven.⁸⁷ Marijke van der Wal en Gijsbert Rutten noemen in hun artikel 'The practice of letter writing: skills, models, and early modern Dutch manuals' nog een ander nadeel van handtekeningenonderzoek in ondertrouwakten. De meeste mensen trouwden als ze jongvolwassen waren. Niet iedereen die kon lezen en schrijven gebruikte deze

⁸⁴ Jeroen Blaak, *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770* (Hilversum 2004) 292-294.

⁸⁵ J. J. Kloek en W. W. Mijnhardt, 1800. Blauwdrukken voor een samenleving (Den Haag 2001) 584. Roelof van Gelder, *Zeepost*, 22.

⁸⁶ Blaak, *Geletterde levens*, 248.

⁸⁷ Erika Kuijpers, 'Lezen en schrijven. Onderzoek naar het alfabetiseringsniveau in zeventiende-eeuws Amsterdam', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23:4 (1997) 500-501.

vaardigheden dagelijks, soms misschien wel heel lang niet. Hierdoor kan het zijn dat de lees- en schrijfvaardigheden van sommige mensen afnam naarmate ze ouder werden.⁸⁸ Toch zijn veel onderzoekers van mening dat het onderzoek naar handtekeningen in ondertrouwregisters de meest betrouwbare indicatie geeft van het alfabetiseringsniveau in de Republiek.⁸⁹

De historicus S. Hart heeft voor onderzoek naar de alfabetiseringsgraad in de Republiek der Verenigde Nederlanden de ondertrouwregisters van onder andere de stad Amsterdam gebruikt. De toekomstige bruid en bruidegom ondertekenden de akte met hun naam, als zij daar toe in staat waren. Uit het onderzoek van Hart blijkt dat in het jaar 1660 64 procent van de Amsterdamse bruidegoms een handtekening kon zetten onder hun trouwaktes. In 1780 was dit percentage gestegen naar 85 procent van de bruidegoms. Bij de vrouwen lag het percentage dat een handtekening kon zetten in 1780 nog beduidend lager, namelijk 64 procent.⁹⁰ In de achttiende eeuw daalde het analfabetisme onder vrouwen wel maar aan het einde van de eeuw was het nog steeds niet vanzelfsprekend dat een vrouw lees- en schrijfvaardigheid beheerste.⁹¹ Volgens deze cijfers waren er dus meer mannen die konden schrijven dan vrouwen.

Hoewel het doel van het onderzoek van Hart niet was om de mate van alfabetisering te onderzoeken en het onderzoek is gedaan in de jaren zeventig van de twintigste eeuw, wordt het door veel historici nog steeds aangehaald als hét onderzoek naar de alfabetiseringsgraad van de Republiek in de vroegmoderne tijd. Er is echter ook wel wat kritiek op Hart. Zijn onderzoek was niet zo volledig als het had kunnen zijn. Hart heeft bijvoorbeeld alleen cijfers berekend voor de grootste plaatsen en hierdoor wordt het verschil in alfabetiseringsniveau tussen de stad en het platteland niet duidelijk. Bovendien heeft Hart geen goed onderscheid gemaakt tussen migranten die in Amsterdam woonden en geboren Amsterdammers. Er is ook geen onderscheid gemaakt tussen de verschillende beroepen, terwijl er wel een aantal periodes waren waarin er veel mensen met hetzelfde beroep naar de stad kwamen, zoals timmerlieden in de tweede helft van de zeventiende eeuw, toen de grachtengordel vol werd gebouwd. De cijfers van Hart geven zo geen volledig antwoord op de vraag naar de spreiding van lees- en schrijfvaardigheid naar plaats van herkomst en beroep.⁹²

De technologie van tegenwoordig biedt kansen voor nieuw onderzoek naar de alfabetiseringsgraad in de Republiek in de vroegmoderne tijd. De historica Erika Kuijpers heeft

⁸⁸ Rutten en Van der Wal, 'The practice of letter writing', 21, en Simons, *Ongekend 18^e-eeuws Nederlands*, 36-39.

⁸⁹ Kuijpers, 'Lezen en schrijven', 500-501.

⁹⁰ S. Hart, *Geschrift en getal: Een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800* (Dordrecht 1976) 130-132.

⁹¹ Blaak, *Geletterde levens*, 248.

⁹² Kuijpers, 'Lezen en schrijven', 505-506.

al nieuw onderzoek verricht, met behulp van kleine steekproeven uit de Amsterdamse ondertrouwregisters. Hierbij heeft ze alle variabelen betrokken die er in de bron gegeven werden en ze is uitgekomen op twee conclusies. Ten eerste was het alfabetiseringspeil van immigranten in Amsterdam in eerste instantie een stuk lager dan van geboren Amsterdammers. In de loop van de zeventiende eeuw steeg de alfabetiseringsgraad in Amsterdam niet meer zo hard, wat veroorzaakt werd door de veranderende sociale samenstelling in de stad. Ten tweede duiden de resultaten van het onderzoek van Kuijper erop dat elementair onderwijs aantrekkelijk was door de vraag naar lees- en schrijfvaardigheid op de arbeidsmarkt. Dit blijkt onder andere uit het toenemende alfabetiseringsniveau van vrouwen en van mannen met ongeschoolde beroepen. Kuijpers merkt tot slot wel op dat er nog veel onbekend is over de functie en praktijk van het lezen en schrijven in de Republiek.⁹³

3.2.1 Naar school: het onderwijs aan het einde van de achttiende eeuw

In geen enkel Europees land was er tussen de Renaissance en de Industriële Revolutie een eenduidig, georganiseerd en gecoördineerd onderwijssysteem. In alle landen waren allerlei verschillende schoolsoorten die elkaar soms aanvulden maar ook vaak overlaptten.⁹⁴ Dit was ook het geval in de Republiek. Er waren bijvoorbeeld armenscholen, parochiescholen, Franse scholen, Nederduitse scholen en kinder- en weeshuizen waar onderwijs werd gegeven.

Er waren verschillende schoolniveaus voor verschillende leeftijden. Allereerst waren er voor de jonge kinderen zogeheten matressen- of kleinkinderschooltjes. Vervolgens was er lager onderwijs op bijvoorbeeld Nederduitse scholen. Deze scholen zouden in principe voor iedereen toegankelijk geweest moeten zijn doordat er een maximum was gesteld aan de hoogte van het schoolgeld. Op Nederduitse scholen was er een verschil in welke leerstof er werd aangeboden, maar de vakken godsdienst, lezen en schrijven werden er in ieder geval gegeven. Hierna konden kinderen hun opleiding nog vervolgen op Franse en de Latijnse scholen.⁹⁵ Op Latijnse scholen werd vanaf de tweede klas in het Latijns gesproken en onderwezen. Voornamelijk leerlingen afkomstig uit hogere kringen gingen naar Latijnse scholen, als voorbereiding op de universiteit, om bijvoorbeeld predikant of jurist te worden. Na 1660 begon het leerlingaantal van Latijnse scholen te dalen en gingen steeds meer leerlingen naar Franse scholen. Op ‘echte’ Franse scholen was Frans de voertaal, maar er waren ook Franse scholen waar alleen Frans werd

⁹³ Kuijpers, 506-507 en 520-521.

⁹⁴ R. A. Houston, *Literacy in Early Modern Europe. Culture and education 1500-1800. Second Edition* (Hoboken 2014) 10.

⁹⁵ Han Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie: De boeken van Zwolse boekverkopers, 1777-1849* (Leiden 1995) 160.

gesproken tijdens de Franse les. Op deze scholen werd ook aardrijkskunde, geschiedenis, sterrenkunde en wiskunde gegeven. Als een leerling bijvoorbeeld koopman of stuurman wilde worden, was hij aangewezen op een Franse school.⁹⁶ In de achttiende eeuw was er ook een opkomst van 'konstscholen'. Op deze scholen werden leerlingen klaargestoomd voor een technisch beroep. Hier werd kennis over bouwtechniek en navigatie overgedragen. De nadruk lag op 'vrije kunsten' en er werden vakken als algebra, sterrenkunde en bouwkundig tekenen gegeven.⁹⁷

Naast onderwijs op scholen werd er ook privéonderwijs gegeven, vooral in hogere kringen. Hier werd binnen de Republiek gebruik van gemaakt, maar ook in de koloniën. Het onderwijs in het buitenland voldeed niet voor iedereen. Een nadeel van privéles was wel dat goede docenten schaars waren en veel geld vroegen voor hun diensten. Een oplossing hiervoor kon zijn dat een kind vanuit een kolonie naar de Republiek werd gestuurd om daar onderwijs te volgen.⁹⁸

3.2.2 Eerst lezen, dan schrijven

In de Republiek leerden kinderen op school eerst lezen en daarna pas schrijven. Het leesonderwijs was in verschillende fasen opgedeeld. Eerst leerde een kind het alfabet, wat een zware taak was, want er waren meerdere alfabetten. Naast het gewone alfabet met kleine letters, hoofdletters, drukletters en schrijfletters, was er ook nog het gotische alfabet, dat kinderen in de zeventiende en achttiende eeuw ook moesten leren.⁹⁹ Als ze alle alfabetten onder de knie hadden, leerden kinderen eerst spellen, dan spellend lezen en vervolgens lezend lezen. Als een kind dit volledig beheerste, wat enkele jaren kon duren, begon de schrijfles pas. De meeste kinderen waren al acht jaar voordat ze aan de schrijfles mochten beginnen. Dit werd gezien als een goede leeftijd, omdat de motoriek van de kinderen dan beter was. Bij jongere kinderen zouden de spieren nog niet voldoende ontwikkeld zijn om met een ganzenpen en inkt te kunnen schrijven.¹⁰⁰

Aan schrijfles kwamen echter lang niet alle kinderen toe. Het schrijfonderwijs kostte namelijk meer dan het leren lezen. De Leidse historicus Han Brouwer stelt dat schoolgeld in

⁹⁶ P.Th.F.M. Boekholt en E. P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland. Vanaf de Middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen 1987) 50-54.

⁹⁷ Willem Frijhoff, 'Crisis of modernisering? Hypothesen over de ontwikkeling van het voortgezet en hoger onderwijs in Holland in de 18^e eeuw', *Holland 17* (1985) 50.

⁹⁸ Simons, *Ongekend 18^e-eeuws Nederlands*, 36-39.

⁹⁹ Anja Smit, 'Letter en lezer. De gotische letter in negentiende-eeuwse volkslectuur', *De Negentiende Eeuw* 14:2-3 (1990) 167-169.

Pas na 1800 verdween de gotische letter uit het onderwijs.

¹⁰⁰ Boekholt en de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland*, 39-40.

Zwolle werd betaald naar het aantal vakken en lesuren dat de leerlingen hadden. Het kostte dertig stuivers per kwartaal om het volledige programma van de dagschool te volgen. Alleen leren lezen koste twaalf stuivers per kwartaal, terwijl leren lezen en schrijven twintig stuivers per kwartaal kostte.¹⁰¹

Als kinderen op school niet (goed) leerden schrijven, betekende dit niet altijd dat ze dat de rest van hun leven niet meer zouden kunnen leren. P. Kolff schreef aan zijn moeder dat hij aan boord van het schip waar hij op voer beter had leren rekenen en schrijven:

ik heb meer geleerd als by capt smit want ik kan beeter
Cifferen en schryve, NB maar myn jornaale
ik heb een betje jornaal gehouden in myn boek
maar anders ik heb voor de stuurman gedaan
ik kryg wel veel klop maar ik kryg ook weer veel eete¹⁰²

De precieze functie van P. Kolff aan boord van het schip is niet te achterhalen maar hij mocht in ieder geval de stuurman helpen met schrijven in het jornaal. Door zijn taken aan boord van het schip verbeterden zijn reken- en schrijfvaardigheden. Het kon ook voorkomen dat familieleden elkaar hielpen bij het schrijven van een goede brief. Claas Janse Vrijburg bevond zich samen met zijn neef Jan Abels Vrijburg in Sint-Eustatius. Claas Vrijburg schreef een korte boodschap onderaan de brief van Jan Vrijburg en schreef ook de datum bovenaan de brief: ‘Sinte Status Den 1 februarij 1781’.¹⁰³ Jan Vrijburg was zelf al begonnen aan de datum, hij had al ‘sint’ geschreven van ‘Sint-Eustatius’, maar had dit ook weer doorgekrast, zoals te zien op afbeelding 4. Achter het woord is een vlek van inkt te zien. Het zou kunnen dat hij niet goed wist hoe hij de plaats en de datum moest schrijven en dat Claas Vrijburg hem daarbij hielp. Deze voorbeelden laten zien dat leren schrijven een proces was dat niet alleen op school plaatsvond en dat betere schrijfvaardigheden verkregen konden worden door te oefenen.

¹⁰¹ Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie*, 160.

¹⁰² P. Kolff aan zijn moeder Aaltje Thijmens Schipper, de weduwe van Harmanus Kolff, Sint-Eustatius-Buiksloot (Amsterdam), 01-02-1781 (HCA30-343).

De vader van P. Kolff, Hermanus Kolff, maakte twee reizen als bottelier met de VOC, maar kwam in 1773 om toen het schip waar hij op voer, de *Jonge Thomas*, verging.

NA 1.04.02, inv.afl. 6539, folionummer 11, Harmanus Colf op het schip de *Hoolwerf*.

NA 1.04.02, inv.afl. 6565, folionummer 109, Harmanus Kolff op het schip de *Jonge Thomas*.

¹⁰³ Jan Abels Vrijburg aan zijn broer, moeder en vader Abel Janse Vrijburg, Sint-Eustatius-Amsterdam, 01-02-1781 (HCA30-342).

Sint ~~Sint~~ Sta. H. S. Don. 1 february 1701
eernwaerde vader en moeder en broeder ik laet u
weeten dat ik nog fris en gezond ben hoopende van uwe
selve was het anders het soude my van herte leet
weese om te hooren ik laet u wete dat wy hier
den leuten van het oude jaar gekoomen seyn sijn wy
wensen you alle veel sege int nieuwe jaar veel
volgen de jaaren nu deese en wy hoopem
weeser in de maant mey klaar te seyn want het
gaet hier niet gaet nit. laaden of lossen
maer ik wete nog wel eens tydich te hebben maer
het scheep of sey my al te vergeten hier
koomen vuygelyks scheepen ijt holland maer geen
tyden verders weet ik niet meer te schryven als
de groeten an alle goede vinsen en bekenden
en de groeten van ommen jakob
Jan abels vrijburg
broeder suster en den abels
zijt van mijn geyere
Claas Janse Vrijburg

Afbeelding 4. Claas Janse Vrijburg hielp zijn neef met het schrijven van de datum. HCA30-342.

3.2.3 Wel of geen autograaf?

Uit het bovenstaande blijkt dat het aantal mensen dat kon lezen en schrijven aan het einde van de achttiende eeuw al beduidend hoger was dan in de zeventiende eeuw. Voor zeventiende-eeuwse brieven kan er doorgaans niet vanuit worden gegaan dat de brief door de briefschrijver zelf is geschreven. Dat merkt ook historica Judith Brouwer op in haar boek *Levenstekens. Gekaapte brieven uit het Rampjaar 1672*. Veel mensen lieten hun brieven schrijven door een professionele of openbare schrijver, iemand die in ruil voor een geldbedrag een brief schreef. Die kon gedictreed worden door degene die de brief wilde versturen maar sommige professionele schrijvers bezaten ook een rijk repertoire aan zinnen die ze afwisselden. Zo is Brouwer meerdere brieven tegengekomen die door dezelfde schrijver zijn geschreven, in hetzelfde handschrift.¹⁰⁴ Het kon ook zijn dat iemand uit de omgeving van de afzender een brief schreef, bijvoorbeeld een familielid of een kennis. Dit deed diegene dan misschien ook voor een geldbedrag, of uit sociale overwegingen. Aan het einde van de achttiende eeuw kwamen dit soort betaalde- of vriendendiensten heel wat minder vaak voor, aangezien een veel groter deel van de bevolking zelf kon lezen en schrijven. Er is binnen dit onderzoek dan ook vanuit gegaan dat de brieven door de afzender zelf zijn geschreven, tenzij er duidelijke aanwijzingen waren dat dit niet het geval was. Dat is een methode die al eerder binnen andere onderzoeken is gehanteerd, bijvoorbeeld in het onderzoek van Tanja Simons.¹⁰⁵

Er zijn een aantal duidelijke aanwijzingen binnen het brievencorpus te vinden die erop duiden dat de brief niet is geschreven door de afzender zelf. In de brief van Dorothea Visser aan haar man Jan Visser wordt de schrijver van de brief bij naam genoemd: ‘verders de groetenis van schrijver deeses Jan de Jager’. Blijkbaar was Jan de Jager een bekende van de familie, aangezien hij de groeten wilde doen aan de ontvanger van de brief. Opvallend bij deze brief is dat de ondertekening in hetzelfde handschrift is geschreven als de rest van de brief en dus ook door Jan de Jager is opgetekend. Dorothea Visser kon hoogstwaarschijnlijk ook haar eigen naam niet schrijven.¹⁰⁶

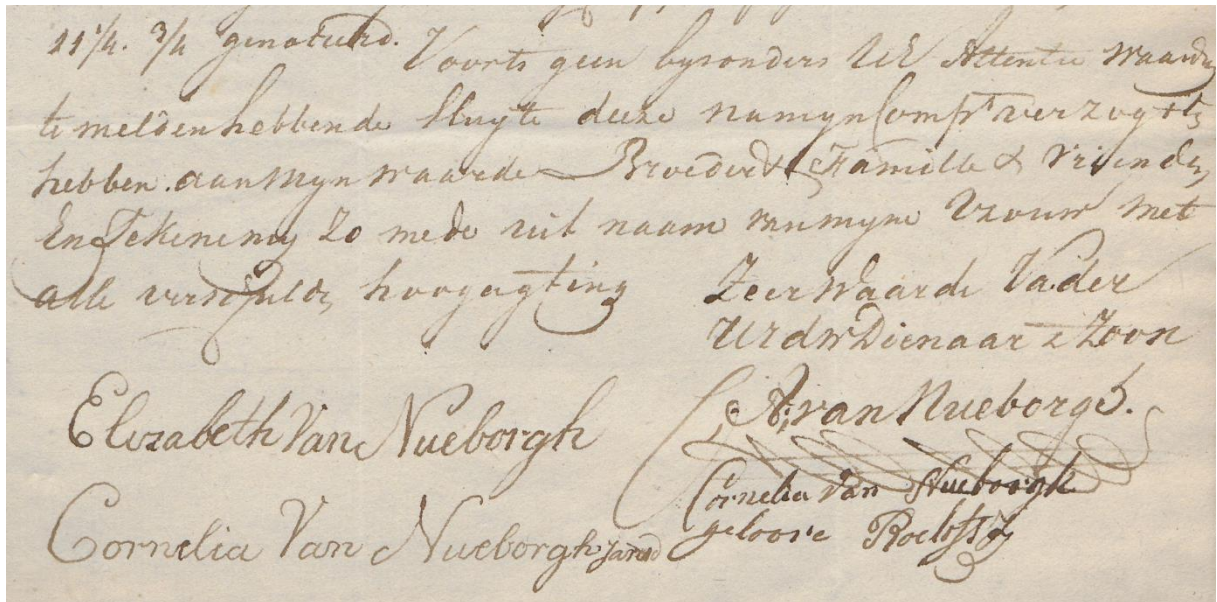
Het kon ook voorkomen dat een brief ondertekend werd door meerdere mensen, bijvoorbeeld verschillende leden van dezelfde familie. De brief van Christoffel Andries van Nueborgh geschreven aan zijn vader werd bijvoorbeeld ook ondertekend door drie vrouwen, namelijk zijn moeder Cornelia van Nueborgh-Roelofsz en twee zussen Elizabeth en Cornelia

¹⁰⁴ Brouwer, *Levenstekens*, 97-101.

¹⁰⁵ Simons, *Ongekend 18^e-eeuws Nederlands*, 52-53.

¹⁰⁶ Dorothea Visser-de Zwart aan haar man Jan Visser, Rotterdam-Chatham, 13-04-1798 (HCA32-713-391).

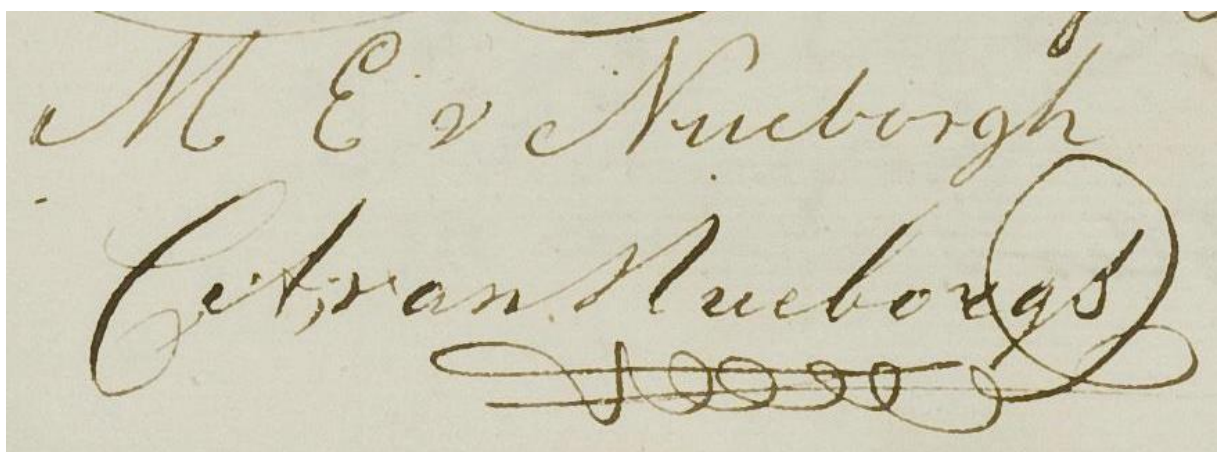
van Nueborgh, zoals te zien op afbeelding 5.¹⁰⁷ Christoffel Andries van Nueborgh ondertekende zelf mede uit naam van zijn vrouw, Anna Louridtz. Bij de trouwakte van hun dochter Maria Elizabeth van Nueborgh, die in 1831 trouwde met Everhardus Daniel Battéké, wordt vermeld dat Christoffel Andries van Nueborgh cargadoor was.¹⁰⁸

11/4. 3/4 Genadig. Voorts geen bysonders uir Attentie waande
 te melden hebbende sluyte dees namynsompt overzocht
 hebben. aan myn waerde Broeder Camille & vrienden,
 En getekend so mede uit naam van myn vrouw met
 alle verstand, hoofting Leerwaarde vader
 Urdinenaar & loon
 Elizabeth Van Nueborgh C. A. van Nueborgh.
 Cornelia Van Nueborgh Cornelia van Nueborgh
 gelooze Roelofs

Afbeelding 5. Brief ondertekend door meerdere personen. HCA32-1132.

Hij ondertekende deze trouwakte ook, zoals te zien op afbeelding 6. Hoewel zijn 'A' dertig jaar later iets anders lijkt, gebruikte hij wel weer dezelfde opvallende 'h' aan het einde van zijn achternaam 'Nueborgh'.

M. E. v. Nueborgh
 C. A. van Nueborgh

Afbeelding 6. Handtekening van C. A. van Nueborgh in trouwakte. Noord-Hollands Archief.

¹⁰⁷ Christoffel Andries van Nueborgh aan zijn vader Jan van Nueborgh, Amsterdam-Paramaribo, 24-12-1802.

¹⁰⁸ Noord-Hollands Archief, Reg. 3 fol. 13, Huwelijk Everhardus Daniel Battaké en Maria Elizabeth van Nueborgh, Amsterdam 19-08-1831.

3.3 Formulier taalgebruik in brieven

In de volgende paragraaf wordt ingegaan op veel gebruikt formulier taalgebruik in brieven en in hoeverre de geanalyseerde brieven overeenkomsten vertonen met de in brievenboeken uitgedragen ideeën.

3.3.1 Witregels en data

Zoals al eerder vermeld, moest volgens de brievenboeken onderaan de brief de datum (dag, maand en jaar) en de plaats vermeld worden. Slechts één van de brievenboeken, *Send-brieven* van Willem Koolenkamp, gaf de briefschrijver de keuze om de datum en de plaats bovenaan of onderaan de brief te vermelden. Volgens alle andere brievenboeken getuigde het plaatsen van de datum bovenaan de brief van een slechte smaak.¹⁰⁹ Binnen dit brieven corpus hebben 158 briefschrijvers een volledige datum geschreven (dag, maand en jaar), maar dit gebeurde vaker (namelijk 89 keer) bovenaan de brief dan onderaan de brief (68 keer). De meerderheid van de scribenten schreef de datum dus bovenaan de brief terwijl de meeste brievenboeken dit afkeurden. Er was één briefschrijfster, Duna Marcus, die bovenaan de brief de plaats, de dag en de maand schreef en onderaan de brief het jaartal. Bovenaan de brief staat ‘Amsterdam den 9 9 Nofenber’ en onderaan de brief staat ‘Anno 1802’.¹¹⁰ Op slechts twee brieven is geen datum vermeld, maar toch kan met zekerheid gesteld worden dat ze uit de periode 1780-1800 kwamen omdat ze waren ingesloten bij brieven die uit die periode afkomstig waren. Het lijkt er dus op dat veel briefschrijvers zich er niet van bewust waren dat de meeste brievenboeken het van slechte smaak vonden getuigen als de datum bovenaan de brief werd geschreven.

Volgens de geanalyseerde brievenboeken moest er na de aanhef ook een witregel gelaten worden voordat er aan de daadwerkelijke brief werd begonnen. De meeste briefschrijvers (114) deden dit, maar 46 scribenten hebben dit niet gedaan. Het lijken vooral mensen uit de lage stand geweest te zijn die zich er niet van bewust waren dat ze een witregel moesten openlaten na de aanhef. Een voorbeeld is matroos Leonart Weber. Matrozen behoorden tot de lagere stand en de laagste rangen zeelieden. Leonart Weber opende de brief aan zijn moeder als volgt:

¹⁰⁹ Simons, “‘Ik heb ook nu niet uyt mij alderbest geschreven’”, 173.

¹¹⁰ Duna Marcus aan haar zoon Frederik Flink, Amsterdam-Suriname, 09-11-12 (HCA32-1132).

seer geagte moeder broeders en susster die ik nog heb in het landt
der levenden dat ik hoop ik laat u weten als dat
ik godt zy lof nog fris en gesondt ben hopen het zelve
van u alle ook waar het anders het zou my van herten
leet zyn.¹¹¹

Leonart Weber liet geen witregel na de aanhef maar vervolgde de brief op dezelfde regel. Hij maakte wel gebruik van een veel voorkomende openingsformule.

3.3.2 Openingsformules

Er waren grofweg twee veel gebruikte manieren om een brief te beginnen, namelijk de staat van de correspondentie of een zogenoemde *health formula*.¹¹² Bovendien begonnen de briefschrijvers binnen dit brievenkorpus soms ook hun brief door te schrijven dat ze na een lange reis veilig waren aangekomen op hun bestemming, zoals Anthony Raemackers die alle zes gevonden brieven begon met dezelfde zin, zo ook de brief aan zijn vrouw: ‘deese dient om ued te comminiceeren dat na een rys van seeve weeke behoude met godshulp in de rievier van Rio demmerary gearriveert ben ten huysse van myn broeder’.¹¹³ Er waren natuurlijk ook briefschrijvers die alle formaliteiten achterwege lieten en meteen met de deur in huis vielen. Wilhelmina Schweyker was bijvoorbeeld zo verontwaardigd en boos op haar man dat ze in haar brief niet de moeite nam te informeren naar zijn gezondheid. Ze had geld nodig, dacht haar man soms dat ze ‘van de Wint kon Leeven?’. Ze dreigde maatregelen te zullen nemen als haar man er niet voor zou zorgen dat ze geld zou ontvangen:

Indien dit verzoek niet Helpt En U
Hart Zoo versteend Hard is, van Geen Gehoor
aan my te verleenen, Zoo Zal ik Genootsaekt
worden andere maat Regelen te gebruyken
die u Gans niet aangenaem Zulle Zyn¹¹⁴

¹¹¹ Leonart Weber aan zijn moeder de weduwe van Johannes Weber, Sint-Eustatius-Schiedam, 03-02-1781 (HCA30-342).

¹¹² Simons, *Ongekend 18^e-eeuws Nederlands*, 65-67.

¹¹³ Anthony Raemackers aan zijn vrouw Johanna Raemackers, Demerary-Middelburg, 24-09-1780 (HCA30-342).

¹¹⁴ Wilhelmina Schweyker-Helman aan haar man Schweyker, Rotterdam-Londen, 23-04-1799 (HCA32-713-391).

Voor Wilhelmina Schweyker was het klaar met de formaliteiten, haar man moest gewoon geld sturen. De meeste briefschrijvers begonnen hun brief echter met een aantal conventionele openingszinnen.

3.3.2.1 De staat van de correspondentie

In dit brieven corpus beginnen zesenvieftig van de honderdzesentwintig brieven met een aantal zinnen die refereren aan de staat van de correspondentie. Vooral bij zakelijke brieven was het belangrijk om de data te vermelden wanneer de laatste brief ontvangen en verstuurd was. Dit zorgde ervoor dat de ontvanger van de brief op de hoogte kon zijn welke informatie de briefschrijver wel had en welke niet.¹¹⁵ Er waren ook particuliere brieven waarin data nauwkeurig vermeld werden.

In sommige gevallen gebeurde dit heel specifiek en werden de data vermeld waarop brieven waren ontvangen of verstuurd. In andere gevallen bestond de openingszin uit een bedankje voor de ontvangen brief:

- [1] UwelEdeles missieve gedagteekend amsterdam
den 12 may 1798, heb ik de eer gehad, beneevens den
circulaire brief, en alle de daar in zynde gequiteer
de obligatiën, zoo van uwEdelens als van de Hier
valentyn en Reekening Courant na myn genoegen
den 10 dezer te ontfangen, voor welkens toezien,,
„ding ik uwelEdeles zeer bedanken.¹¹⁶
- [2] UWEd: brief van den 9 en 29 february heb ik wel ontfangen en met
veel blydschap daar uit de welstand van u en uwe kinderen mogen
verneemen.¹¹⁷
- [3] ik bedank myn heer en juffrouwen voor de brief
dien ik ontfangen heef het is een teeken
dat myn heer en de juffrouwen om myn nog denk.¹¹⁸

¹¹⁵ Suze Zijlstra, 'To build and sustain trust: long-distance correspondence of Dutch seventeenth-century merchants', *Dutch Crossing* 36:2 (2012) 120.

¹¹⁶ Nicolaas Acker aan de kooplieden Jacob Dull en zonen, Kaap de Goede Hoop-Amsterdam, 13-09-1798 (HCA30-762).

¹¹⁷ Margaretha Anna Möller-Heyning aan haar zus J. A. Vingt-Heyning, Kaap de Goede Hoop-Amsterdam, 28-09-1798 (HCA30-762).

¹¹⁸ Amelia Adams aan Pieter Hacker, Kaap de Goede Hoop-Delft, 24-10-1798 (HCA30-762).

Het eerste voorbeeld komt uit een zakelijke brief geschreven door Nicolaas Acker. Het is duidelijk dat hij zo veel mogelijk informatie probeerde te geven over wat hij ontvangen had en wanneer. De andere twee voorbeelden zijn afkomstig uit privébrieven. De briefschrijvers schakelden na hun aanhef sneller over op privé-omstandigheden.

Er waren ook briefschrijvers die het uitblijven van brieven aangrepen als aanhef, zoals C. Garach, die aan zijn broer Louis Garach, die makelaar was in Amsterdam, een enigszins verontwaardigde brief schreef met de vraag waarom hij nog niets van zijn familie had vernomen:

Ik ben ten uysterste verwondert van in den tyd van Achtien
Maanden geen schryvens van huis gehad te hebben
Zyn Vader, Moeder en UEd allegaar dood?
dan moet ik my getroosten, of ben ik tot Basterd
erkent? Geliefs t my te melden dan weets ik waar na my
te gedragen.¹¹⁹

C. Garach was duidelijk verwonderd over het niet arriveren van brieven en maakte zich hierdoor ook ongerust over zijn eigen positie binnen de familie. Het versturen en ontvangen van brieven was dus ook een manier om een sociaal netwerk in stand te houden.

3.3.2.2 *Health formula*

De in dit brieven corpus meest gebruikte manier om een brief te beginnen is een variant van de zogenaamde *health formula*. Van de honderd zestig brieven beginnen 87 met het informeren naar de gezondheid van de ontvanger en het vermelden van de eigen gezondheid. Dat wil niet zeggen dat in de andere brieven het thema gezondheid niet voorkomt. In vrijwel alle brieven wordt er op een bepaald moment in de brief geïnformeerd naar de gezondheid van de ontvanger en verteld over de eigen gezondheid. Soms deed de briefschrijver dit pas aan het einde, zoals Zacharias van Hek die, vlak voor hij de brief afsloot, zijn vrouw een ‘toewensing van gezondheid’ deed maar het thema gezondheid verder in de hele brief niet noemde.¹²⁰ De meeste briefschrijvers sneden het onderwerp echter aan het begin of halverwege de brief al aan.

¹¹⁹ C. Garach aan zijn broer Louis Garach, Demerary-Amsterdam, 27-09-1780 (HCA30-341).

¹²⁰ Zacharias van Hek aan zijn vrouw Brigetta van Hek, Batavia-Amsterdam, 11-11-1802 (HCA32-1697).

Een van de meest gebruikte gezondheidsformules is een variant op ‘fris en gezond’ (of ‘vris en gezond’). Opvallend is dat deze formule de zeventiende-eeuwse formule ‘kloek en gezond’ vervangen leek te hebben.¹²¹ Het woord ‘kloek’ of een variant daarop komt zowel in het achttiende-eeuwse brieven corpus van Tanja Simons als het brieven corpus van dit onderzoek helemaal niet meer voor, terwijl het een veel gebruikte formule was in de zeventiende eeuw.¹²² De zinsnede ‘fris en gezond’ werd in dit brieven corpus op verschillende manieren gebruikt:

- [1] waarde en teer beminde lief nies was my aangenaamer
als tehoren de welstand van uw wat myn en
myn kinderen aan ben door des Heeren segen ook
nog vres en gezond.¹²³
- [2] lieve moeder vrouw en kinderen
zyn nog fris en gezond en zyn het
ook op de geheele rys God zy dank
geweest de kinderen worden
zoo groot dat zy groien overal
uyt aan kleederen¹²⁴
- [3] ‘verders is alles door gods zeegen
fris en gezont, het welke ik verder van ue
ook wens en waar meede met de pen
afbreeke maar niet met hart’¹²⁵

In totaal komt er 67 keer een zin voor in dit brieven corpus met een variant op ‘fris en gezond’. Zoals uit bovenstaande voorbeelden blijkt werd ‘fris en gezond’ zowel gebruikt om de eigen gezondheid als de gezondheid van anderen te beschrijven.

Er waren ook andere bewoordingen om de gezondheid uit te drukken dan ‘fris en gezond’, zoals ‘een goede staat van gezondheid’, ‘welvaarende’, ‘welstand’ of simpelweg ‘gesont’:

¹²¹ Rutten en Van der Wal, ‘The practice of letter writing’, 25.

¹²² Simons, *Ongekend 18^e-eeuws Nederlands*, 62.

¹²³ Elizabeth Muller aan haar man Jacob Hutte, Amsterdam-Chatham, 20-04-1799 (HCA32-713-391).

¹²⁴ A. J. van Breeniegeen aan zijn moeder Hor. Daane, Suriname-Gouda, 24-02-1803 (HCA32-1132).

¹²⁵ Dorothea Visser-de Zwart aan haar man Jan Visser, Rotterdam-Chatham, 13-04-1798 (HCA32-713-291).

- [1] Goddank voor UE en myns Broeders Welzyn
wy zyn door hemels goedheid
alle mede zeer welvarend.¹²⁶
- [2] daer ik benevens myn Broeder en kinderen behalve
zyn dogter Jacoben dien zwaar aan de koors is, in eene goede staad
van gezondheyd bevinde, zoo als ik hoop dat deese weinige letteren
UEd lieve Broer en Zuster beneevens u zoon Corn=
en Eene goede welstand mag geworden¹²⁷
- [3] Dese dient UE te late Berigte dat ik my in een Redelyke
Welstant Bevind wense UE & de kindere continuatie¹²⁸

Zoals te zien in bovenstaande voorbeelden is er af en toe een element uit de openingsformules dat refereert aan God, bijvoorbeeld ‘Goddank voor UE en myns Broeders welzyn’ en ‘ben door des Heeren segen ook nog vres en gesond’. Een subformule die ook al in de zeventiende eeuw werd gebruikt, ‘dat weet God die een kender van alle harten is’, komt ook nog in het achttiende-eeuwse materiaal voor, maar niet vaak. In totaal is deze subformule twee keer gevonden, onder andere in de brief van Heinderk Stuewaart:

in hoope dat ued Deze in
Een Goede welstand mag Geworde Gelyk ik Godte
Zy Gelooft heede bevind was het Anders het
Zouwde myn waarde lief van herte leed Doen
Dat weet Godt Daar boove die Een kender hertee
En eene proever der Ziele is¹²⁹

De formule die Hendrik Stuewaart gebruikte, is geïnspireerd op een aantal passages uit de Bijbel, namelijk uit Handelingen en Koningen. In Handelingen 15 vers 8 staat bijvoorbeeld: ‘En God, de Kenner der harten, heeft hun getuigenis gegeven, hun gevende den Heiligen Geest, gelijk als ook ons’.¹³⁰ Volgens Marijke van der Wal en Gijsbert Rutten is de formule ‘dat weet

¹²⁶ A. van Nueborgh aan zijn vader Jan van Nueborgh, Amsterdam-Paramaribo, 24-12-1802 (HCA32-1132).

¹²⁷ Anthony Raemackers aan zijn zwager Jan van den Eng en zus, Demerary-Middelburg, 27-09-1780 (HCA30-345).

¹²⁸ Claas Graaf aan zijn vrouw Magteltje Pieters, Sint-Eustatius-Hoorn/Schellinghout, 01-02-1781 (HCA30-347).

¹²⁹ Heinderk Stuewaart aan zijn lief Perbiene Otsene, Paramaribo-Altena, 01-09-1796 (HCA32-695-175).

¹³⁰ Verder staat in Handelingen 1 vers 24: ‘En zij baden en zeiden: Gij Heere! Gij Kenner der harten van alles, wijs van deze twee een aan, dien Gij uitverkoren hebt’ en in Koningen 8 vers 39: ‘Hoor Gij dan in den hemel, de

God die een kender van alle harten is' onderdeel van veel uitgebreidere gezondheidsformules die in de zeventiende eeuw werden gebruikt. In de achttiende eeuw schreven scribenten minder uitgebreide aparte *health formulae* en zat het gezondheidselement beter verwerkt in de openingsformules.¹³¹ Een voorbeeld hiervan is de brief van Jacob Dirkz Groek die de brief aan zijn vrouw opende met de zin: 'Hoopende Dat Deze u in Gezondheyd mag Aan trefen'¹³².

Het lijkt er overigens op dat niet alle briefschrijvers een juiste beginformule voor hun brief volledig beheersten. Antje Cornelis, die al eerder in de inleiding is genoemd, begon heel consequent alle zes brieven die van haar gevonden zijn met dezelfde formule: 'ue is dienende als dat het met ons gesontheijt nog redelyk wel'. Dit lijkt veel op de veel vaker gebruikte formule 'Dese is dienende om UE myn welstant te laete weeten' waarbij 'dese' verwijst naar 'deze brief'. Bij Antje staat UE op een enigszins vreemde plek. Het lijkt erop dat Antje Cornelis, die uit de lagere middenstand kwam, haar eigen formule hanteerde of de formule zoals hij hoorde niet helemaal goed begrepen of onthouden had.¹³³

Niet iedereen was natuurlijk altijd gezond. Adriaan Langeweg, ver van huis in Demerary, schreef aan zijn zus dat hij helemaal niet zo gezond was maar juist de afgelopen twee maanden ernstig ziek was geweest: 'God heeft myn besogt met eene swaare ziekte Ja ben Zelf Zoo ver heen geweest dat Zy myn Doot hemt al klaar hadden maar nogtans Zoo heeft het God nog niet behaagt om My Van Dese Wereld weg tee rukken'.¹³⁴ Dit voorbeeld laat zien dat opmerkingen over gezondheid niet altijd strikt formulair waren maar wel degelijk persoonlijk van aard konden zijn. Over het algemeen was het echter zo dat de briefschrijvers opmerkingen over gezondheid maakten om te voldoen aan de briefconventie. Sommigen waren zelf misschien niet in staat om een eigen formulering te bedenken. Iemand die een aantal van de hier besproken openingsformules achter elkaar gebruikte in zijn brief was Dirk Dijkhuize, die een brief schreef aan zijn zoon:

vaster plaats Uwer woning, en vergeef, en doe, en geef een iegelijk naar al zijn wegen, gelijk Gij zijn hart kent; want Gij alleen kent het hart van alle kinderen der mensen'.

Dit is te vinden in het Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT), bij het lemma 'Hartenkenner'.

¹³¹ Rutten en Van der Wal, 'The practice of letter writing', 25.

¹³² Jacob Dirkz Groek aan zijn vrouw Hiltje Jacobs Groek, Sint-Eustatius-Harlingen, 01-02-1781 (HCA30-342).

¹³³ De brieven van Antje Cornelis zijn te vinden in HCA30-340. Tanja Simons ontdekte dit ook al in haar boek *Ongekend 18^e-eeuws taalgebruik*, 66-67.

¹³⁴ Adriaan Langeweg aan zijn zus, Demerary-Amsterdam, 25-09-1780 (HCA30-347).

Eerwaarde en seer geliefde soon Ary Dirke Ik u waarde
vader laat u wete Als Dat wy door des Heeren Goedheyd
Nog fris en gezond zyn waar voor wy den heere niet
Genoeg loven nog danke voor syn weldade Die hy
Aan ons Bewyst Maar wy hoopte het van u ook eens te
Hoore waart soo het anders was het zoud ons van herte
leet weesen en in onse Ziele smerte want gy zyt wel
uyt onse oogen maar niet uyt ons herten dat weet
God die Daar boven is die een kenner der herte is en een
Leys man Der Ziele is¹³⁵

De brief van Dirk Dijkhuize laat samen met de openingsformules van Antje Cornelis zien dat het voor sommige briefschrijvers moeilijk geweest lijkt te zijn om een eigen invulling aan de opening van de brief te geven. De openingsformules over gezondheid worden door meerdere wetenschappers gezien als iets wat voornamelijk geassocieerd werd met de lagere- en middenstand en waar soms ook de spot mee werd gedreven door leden van hogere standen, onder andere door Justus van Effen (1684-1735), die een voorstander leek te zijn van kortere openingsformules zonder veel beleefdheden.¹³⁶ Hij schreef in de *Hollandse Spectator* in 1732:

Zoude hy zig wel kunnen verbeelden, dat in plaats van duizend nederige
verschooningen, wegens de gebruikte stoutheid, dusdanige brief misschien
zoude begonnen hebben met de volgende laffe en onbeleefde uitdrukkingen:
Indien gy gezond bent, zo is het wel, ik ben nog gezond! 't Is egter de waarheid,
en ik zal in 't voorbygaan aanmerken, dat zulks veel overeenkomst heeft met de
briefstyl van onze Voorvaderen! *Ik laat U weeten, dat ik nog kloek en gezond*
ben; Hoope dat het met U ook zo zal zyn; ware het anders, 't zoude my van
*harten leed zyn.*¹³⁷

¹³⁵ Dirk Dijkhuize aan zijn zoon Ary Dirks Dijkhuize, Scheveningen-Portsmouth, 20-04-1799 (HCA32-713-391).

¹³⁶ Francis Austin, 'Epistolary conventions in the Clift family correspondence', *English Studies* 54:2 (1973) 129 en Tanja Simons, *Ongekend 18^e-eeuws Nederlands*, 64-66.

¹³⁷ Justus van Effen, *De Hollandsche Spectator. Aflevering 31-60: 8 februari 1732-23 mei 1732* (ed. Elly Groenenboom-Draai) (Leiden 1998) 55.

Van Effen had in 1732 dus al kritiek op openingsformules en vond dat passend bij de ‘briefstyl van onze voorvaderen’. Deze zelfde openingsformules werden echter na 1780 nog veelvuldig gebruikt door leden van de lagere- en middenstand maar werden in bepaalde kringen uit hogere standen waarschijnlijk al veel eerder als ouderwets gezien.

3.3.3 Taalvaardigheid en woordenschat

In de achttiende eeuw waren er nog geen vastgestelde regels voor grammatica en spelling. Er was nog geen Nederlandse standaardtaal en zowel spreek- als schrijftaal had zijn eigen regionale kenmerken. Dit gold zowel binnen de elite als binnen de lagere standen. Toch is de taal die in de brieven binnen dit brievencorpus gebruikt werd niet hetzelfde als de geschreven taal van bijvoorbeeld stadspredikanten, juristen, ambtenaren en literaire auteurs. De door de scribenten gebruikte taal is eenvoudiger.¹³⁸ De gesproken taal klinkt in sommige brieven door: woorden werden fonetisch geschreven, zoals ‘jannuwari’¹³⁹ in plaats van januari of ‘pei may boo’¹⁴⁰ in plaats van Paramaribo. De gesproken taal kon ook nog op een andere manier doorschijnen. Marijke van der Wal en Tanja Simons merkten op dat Antje Cornelis, die tot de lagere middenstand behoorde, vaak geen ‘n’ achter een werkwoord schreef, dit wordt binnen de letterkunde ‘n’-deletie genoemd. Het zou kunnen dat Cornelis deze ‘n’ op het einde van een werkwoord niet uitsprak en dus ook niet schreef.¹⁴¹

Fonetisch gespelde woorden zijn niet het enige dat opvalt aan de taal en de grammatica in de brieven binnen dit brievencorpus. In de brieven zijn hoofdletters op willekeurige plaatsen gebruikt en ontbreekt grotendeels de interpunctie. Dat is bijvoorbeeld te zien in de brief van Hans Hendrik Riggert aan zijn vrouw Margaretha Riggert:

Deesen is dient uw myn lieve vrouw te laten
weeten als dat ek dor des Heere seegen En gunst
Myn nog in den staadt van good gezondheid
Bevinden hoop En weens van UEd myn lieve
vrouw het selfde syn mag En ons lieve david
En ons geheele vammielie Ek heb uEd met

¹³⁸ Gelder, *Zeepost*, 33-35.

¹³⁹ Leonart Weber aan zijn vriend Frederik Stickers, Sint-Eustatius-Volendam, 30-01-1781 (HCA30-347).

¹⁴⁰ Heinderck Stuewaart aan zijn ‘lief’ Perbiene Otsene, Paramaribo-Altena, 01-09-1796 (HCA32-695-175).

¹⁴¹ Marijke van der Wal en Tanja Simons, ‘Tussen sociale en regionale variatie: n-deletie bij 18de-eeuwse briefschrijfsters in het Brieven als buit-corpus’, 677-679, In: Johan de Caluwe en Jacques van Keymeulen (red.), *Voor Magda. Artikelen voor Magda Devos bij haar afscheid van de Universiteit* (Gent 2010).

Captyn de jong ok geschreeve En met desselfs
oppe stuer van Een Regaal gestuert gemekt
J. S. hoop dat uE hem heeft bekoome hier
syn naaderhand geen schepen vertrokken¹⁴²

Dit is het eerste gedeelte van de brief van Riggert aan zijn vrouw. Alle punten en komma's ontbreken en zijn ook in de rest van de brief afwezig. Het woord 'vrouw' schreef Riggert op twee verschillende manieren, de ene keer 'vrouw' en de andere keer 'vrauw'. Bovendien is het woord 'familie' op fonetische wijze geschreven (als 'vammielie') en zijn op willekeurige plaatsten hoofdletters gebruikt. De brief van Hans Hendrik Riggert staat niet op zichzelf, veel meer scribenten uit dit brieven corpus schreven een zelfde soort brief.

De voorbeeldbrieven uit de binnen dit onderzoek geanalyseerde brievenboeken zijn gedetailleerder en lijken zich tot een ander publiek te hebben gericht dan de lage- en middenstand. De drieëntwintigste voorbeeldbrief uit het brievenboek van Gellert is bijvoorbeeld gericht aan een moeder die graag een schilderij van haar zoon wilde hebben:

Mijne zuster heeft u gezeid, dat ik mij
in miniatuur heb laten schilderen, en gij
woudt het schilderijtje gaerne hebben, en ik
zou 't u even zoo gaerne zenden, zoo ik 't
noch hadde; maar ik heb het niet meer. Waar
hebt gij het dan gelaten? Ik heb het - -
Zal ik het u zeggen, mijn lieve Mama? Ik
heb het - - Gij neemt het mij toch niet
kwalijk? Ik heb het mijn Meisje gegeven.¹⁴³

Als dit fragment wordt vergeleken met het stuk uit de brief van Hans Hendrik Riggert zijn er veel verschillen te detecteren. Beide fragmenten zijn de eerste regels van de brief. Riggert schreef een formulaire openingsformule terwijl de voorbeeldbrief uit het brievenboek de opening een veel vrijere invulling geeft, zonder formulair taalgebruik. Bovendien worden in

¹⁴² Hans Hendrik Riggert aan zijn vrouw Margaretha Riggert, Paramaribo-Amsterdam, 11-07-1796 (HCA32-695-175).

¹⁴³ Christian Fürchtegott Gellert, *Gellert's brieven, benevens eene verhandeling over den goeden smaak in het schrijven van brieven* (Utrecht 1776) 170.

het fragment uit het brievenboek van Gellert wel leestekens gebruikt, zowel komma's als punten en vraagtekens. De hoofdletters zijn ook niet op een willekeurige plaats gebruikt, maar aan het begin van een zin of om een persoon aan te duiden.

Een ander opvallend aspect van de brieven van scribenten die tot de lagere stand behoorden is dat deze brieven meestal niet lang en uitgebreid waren, hooguit één of twee kantjes papier. Dit kan veroorzaakt zijn door een gebrek aan tijd of aan geld om meer papier te kopen, maar het zou ook kunnen komen doordat veel briefschrijvers niet in staat waren een langere brief te schrijven doordat het hen ontbrak aan een toereikende woordenschat of schrijfvaardigheid. De formulaire taal die aan het begin of aan het einde van een brief werd gebruikt zal hoogstwaarschijnlijk aangeleerd zijn op school of door familie en vrienden. Het was voor veel scribenten moeilijk of zelfs onmogelijk om een uitgebreide en gedetailleerde brief te schrijven over hun belevenissen.

3.3.4 Het gebruik van UE en andere aanspreekvormen

In de brieven uit het brieven corpus worden verschillende epistolaire aanspreekvormen gebruikt. Voorbeelden hiervan zijn UL (U Lieve of Ulieden) en UE (Uwe Edele). Deze aanspreekvormen waren in eerste instantie, in de zeventiende eeuw en daarvoor, bedoeld als aanspreekvormen voor adellijke personen, waarbij UE refereerde aan Uwe Edelheid. UL en UE waren indirecte manieren van aanspreken en creëerden een bepaalde afstand, zodat de geadresseerde zich niet aangesproken hoefde te voelen in zijn of haar 'gezicht'.¹⁴⁴ In de loop van de zeventiende eeuw werden de aanspreekvormen echter steeds meer gebruikt voor meerderen die niet van adel waren of voor gelijken. Het gebruik van UE kan voor hedendaagse lezers soms wat onpersoonlijk overkomen, het werd bijvoorbeeld ook gebruikt in brieven geschreven door echtgenoten aan elkaar. Volgens Willemijn Ruberg duidde het gebruik van UL en UE echter niet op een formele relatie of een gebrek aan intimiteit. Het was meer een gewoonte.¹⁴⁵ Dat het veelvoorkomend was is duidelijk terug te zien in dit brieven corpus. De varianten van UE vormen samen het meest voorkomende woord in het brieven corpus, het komt namelijk 1005 keer voor. Tot deze varianten worden in dit onderzoek overigens de aanspreekvorm U(w) Edele(ns) en alle afkortingen daarvan waaronder UE, ue, u.e., Uw E, UEd, UED, UWEd en

¹⁴⁴ Simons, *Ongekend 18^e-eeuws Nederlands*, 109-110.

¹⁴⁵ Ruberg, *Conventionele correspondentie*, 73.

Uwe gerekend.¹⁴⁶ De afkorting UE komt verreweg het meest voor, namelijk 481 keer, gevolgd door UED, dat 361 keer voorkomt.¹⁴⁷

De epistolaire aanspreekvorm UL werd veel gebruikt in de zeventiende eeuw maar was in de achttiende eeuw op zijn retour. Tanja Simons trof de afkorting in haar achttiende-eeuwse brieven corpus 53 keer aan.¹⁴⁸ In dit brieven corpus komt de afkorting UL slechts één keer voor, in de brief van Clazina Magdalena van Lier aan haar vader Johannes van Lier: ‘Caatje en mietje maaken u veele complimenten wy omhelzen UL alle in gedagten en wenschen u t Heemels beste zegeningen’.¹⁴⁹ Het is niet duidelijk of UL de afkorting was voor U Lieve of voor ulieden, waarschijnlijk werd het beiden gebruikt. Simons oppert zelfs dat sommige briefschrijvers misschien niet meer wisten dat UL een afgekorte vorm was en de afkorting zelf zagen als epistolaire aanspreekvorm.¹⁵⁰ In het geval van Clazina van Lier is UL waarschijnlijk een afkorting van U Lieve, aangezien ze zich direct tot haar vader richtte en in de zin verder ook ‘u’ gebruikte.

Er waren ook andere aanspreekvormen dan UL en UE, zoals ‘u’ en ‘gij’. Gij komt in totaal 202 keer voor in het brieven corpus, een stuk minder vaak dan UE. Dit komt deels doordat UE op meer verschillende manieren gebruikt kon worden dan gj. Gij was van oorsprong een meervoudsvorm maar in de periode rond 1780 was het een algemene aanspreekvorm geworden, die zowel in enkelvoud als meervoud gebruikt kon worden.¹⁵¹ Hetzelfde gold voor ‘u’. De aanspreekvorm ‘u’ komt in dit brieven corpus vaak in combinatie met de aanspreekvorm ‘gij’ voor. Tanja Simons merkte op dat scribenten onder de dertig jaar vaker gebruik maakten van de aanspreekvorm ‘gij’ in plaats van UE dan de oudere generaties. Zij zag hierin mogelijk een voorteken van het verminderde gebruik van UE in de negentiende eeuw.¹⁵² Simons onderzocht brieven uit de periode 1776-1784 maar voor dit onderzoek zijn brieven uit de periode 1780-1800 gebruikt, een periode van twintig jaar. Uit het onderzoek blijkt dat de aanspreekvormen gj en u in brieven na 1795 vaker voorkomen dan in de brieven uit de jaren 1780-1795. Van de 31 brieven waarin de aanspreekvorm gj is aangetroffen in dit brieven corpus dateerden 21 brieven van na 1795. Deze cijfers wijzen er dus inderdaad op dat het gebruik van de

¹⁴⁶ In totaal zijn 30 verschillende afkortingen van U Edele aangetroffen in het brieven corpus.

¹⁴⁷ Er is gebruik gemaakt van het tekst analyse programma Voyant Tools om deze cijfers te berekenen.

¹⁴⁸ Simons, *Ongekend 18^e-eeuws Nederlands*, 111-112.

¹⁴⁹ Clazina Magdalena van Lier aan haar vader Johannes van Lier, Kaap de Goede Hoop-Kleef, 29-09-1798 (HCA30-762).

¹⁵⁰ Simons, *Ongekend 18^e-eeuws Nederlands*, 111-112.

¹⁵¹ Simons, *Ongekend 18^e-eeuws Nederlands*, 112-113.

¹⁵² Idem, 122.

aanspreekvorm UE al aan het einde van de achttiende eeuw afnam en steeds meer vervangen werd door de aanspreekvormen *gij* en *u* en later ook *jij*.

UE was hoe dan ook aan het einde van de achttiende eeuw nog wel de meest voorkomende aanspreekvorm. Simons concludeerde dat er van de lage stand niet zonder meer verondersteld kan worden dat iedereen bekend was met de epistolaire aanspreekvorm UE.¹⁵³ Andere briefschrijvers waren wel bekend met UE maar gebruikten dit alleen in conventionele zinnen, zoals Marten van Seggern in de brief aan zijn vrouw en dochter. In zowel de openingsformules, het middenstuk als de afsluitende zinnen gebruikte hij de aanspreekvorm ‘UEd’, maar in het postscriptum wilde hij toch nog iets persoonlijks voor zijn vrouw aan de brief toevoegen:

Lieve bet gy hebt my
groot genoeg gegeven
dat Gy teelken Een letter
meede ge sonden hebt¹⁵⁴

In het postscriptum maakte hij opeens tot tweemaal toe gebruik van de aanspreekvorm ‘*gy*’. Hij was niet de enige die met de aanspreekvorm UE begon maar naarmate de brief vorderde geen gebruik meer maakte van UE. Konengonda Romerin schreef in 1797 een pittige brief aan haar man Barttelomeus Matteus Zwyzern, waar ze al sinds 1793 niets meer van had gehoord. Ze was boos en wees hem streng terecht dat hij zijn plichten als echtgenoot niet nakwam. Ze begon de brief met een standaard openingszin met UE en vroeg waarom ze geen bericht van haar man kreeg: ‘Waarden veelgeliefde Man hopende dat deezen UE in vol maakten welstant zal geworden...hoe komt het dat ik zint het jaar 93 geen taal of tyding van UE gekregen heb’. Na de aanspreekvorm UE tweemaal gebruikt te hebben ging zij verder door haar man aan te spreken met ‘*gy*’: ‘het is nu al 5 jaar dit is evenwel niet welgedaan *gy* weet hoe *gy* myn hebt gelaaten wat hebt *gy* niet en goed meegenoomen ik heb myn arm gemaakt’. Verderop in de brief komt haar emotie nog meer naar boven en spreekt ze haar man alleen nog aan met ‘*jy*’ en ‘*je*’:

¹⁵³ Idem, 122-123.

¹⁵⁴ Marten van Seggern aan zijn dochter en vrouw Bet, Paramaribo-Amsterdam, 05-03-1803 (HCA32-1132).

het schryt zwyjern tegen
god in de hemel dat jy myn zo handelt god zal je er overstraffen heb je
nu een ander veel zegen maar laat je vrouw die jy arm gemaakt
dien jy myn nie ten eerste een brief stuurt zal ik toon dat ik jou
vrouw ben die jy verlaten heb dan zel ik tot 7 jaar wagten en laat me
dan van je schyden¹⁵⁵

Konengonda Romerin accepteerde het niet dat haar man niets van zich liet horen en dacht dat hij met een andere vrouw was. Hoewel ze hem ‘veel zegen’ met een andere vrouw toewenste vond ze nog steeds dat haar man voor haar moest zorgen en haar geld schuldig was. Als hij niets van zich zou laten horen wilde ze van hem scheiden. Dit alles schreef ze hem terwijl ze hem aansprak met ‘jy’ en ‘je’, een aanspreekvorm die niet of nauwelijks werd gebruikt aan het einde van de achttiende eeuw. In de brievenboeken die voor dit onderzoek zijn gebruikt is de aanspreekvorm ‘jij’ niet aangetroffen, wel komt de aanspreekvorm ‘jou(w)’ een enkele keer in de brievenboeken voor.¹⁵⁶

Het lijkt er dus op dat voor Marten van Seggern en Konengonda Romerin, beiden afkomstig uit de lage stand, de aanspreekvorm UE verbonden was met conventionele zinnen. De formules met UE waren aan hen geleerd en door hen gememoriseerd. Zij gebruikten UE niet in zinnen die ze zelf hadden bedacht en geschreven. Tanja Simons trof dit ook aan in haar onderzoek naar achttiende-eeuwse brieven. Briefschrijvers afkomstig uit de lagere standen wisselden meer met aanspreekvormen dan briefschrijvers uit hogere standen, die het meestal bij UE hielden. Volgens haar boden de formules een houvast voor minder ervaren schrijvers, die vaak afkomstig waren uit lagere standen.¹⁵⁷ Naarmate er meer eigen inbreng en emotie in de brief werd geschreven werd de epistolaire aanspreekvorm UE door deze mensen achterwege gelaten.

¹⁵⁵ Konengonda Romerin aan haar man Barttelomeus Matteus Zwyjern, Amsterdam-Kaap de Goede Hoop, 20-12-1797 (HCA32-617).

¹⁵⁶ Anoniem, *Handleiding Tot De Kunst van Brieven Schryven, Met alles wat daar toe Behoord; onder byzondere en eenvoudige Reegelen gebragt, Als meede Noodige Grondregelen, Om met wysheid en eere zig in alle gevallen te gedragen, door het schryven van Brieven, &c. Tweeden Druk, Vermeerdert om met een Tafel van Courant-geld in Banco-geld, Als meede Aanhangel van Formulieren En Zamenspraken, Over alles wat tot het schryven der Brieven behoort*, Amsterdam: Bernardus Mourik, z.j. 1734-1791, 193.

¹⁵⁷ Simons, *Ongekend 18e-eeuws Nederlands*, 124-125.

3.3.5 De afsluiting van de brief

Na de vaak conventionele openingsformules volgde het middenstuk van de brief. In dit middenstuk werd soms gebruik gemaakt van formulair taalgebruik maar er stonden vaak wat meer persoonlijke en creatievere opmerkingen en mededelingen in. In de afsluiting van de brief werd wel weer veel formulaire taal geschreven. In het slot van de brief zou een briefschrijver volgens brievenboeken vriendschap en dienstvaardigheid moeten betuigen en moeten eindigen met een wens of een verzoek aan de geadresseerde. Vervolgens moest de briefschrijver ondertekenen met familienaam en de plaats en de datum tegenover de ondertekening.¹⁵⁸ Een goed voorbeeld hiervan is de brief die Catharina Magdalena vanuit Kaap de Goede Hoop aan haar oom de predikant P. C. Hofstede schreef. De datum staat recht tegenover de ondertekening:

Kaap de goede Hoop

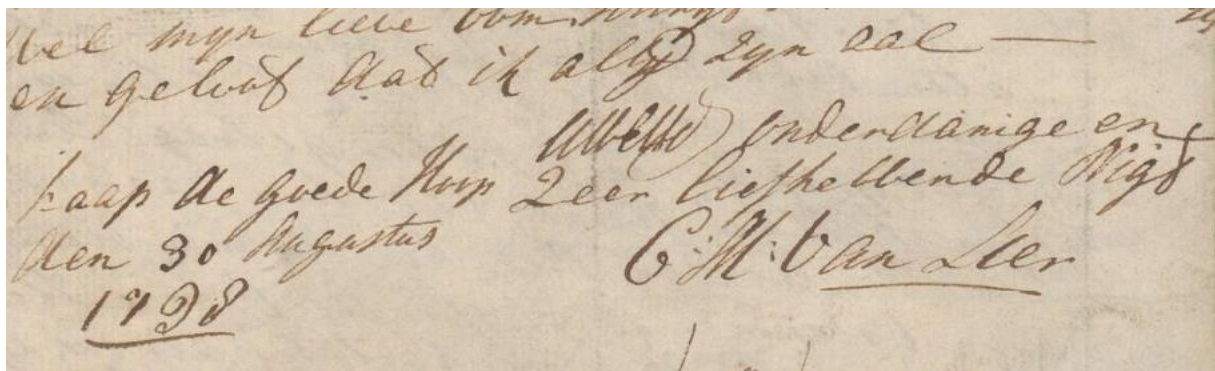
Den 30 Augustus

1798

UWEUD onderdanige en

zeer liefhebbende nig

C: M: van Lier¹⁵⁹

A photograph of a handwritten letter on aged paper. The text is written in a cursive script. The address 'Kaap de goede Hoop' and the date 'Den 30 Augustus 1798' are on the left. The salutation 'UWEUD onderdanige en zeer liefhebbende nig' is in the center. The signature 'C. M. van Lier' is on the right. The letter is addressed to 'P. C. Hofstede'.

Afbeelding 8. Ondertekening brief tegenover plaats en datum. HCA30-762.

Er waren verschillende veel gebruikte manieren en formules die briefschrijvers gebruikten bij het beëindigen van hun brief, een aantal van hen worden nu besproken.

3.3.5.1 ‘Verders weet ik tans niets beijsonders mer te melden’

In vijfenvijftig van de honderd zestig brieven is een variant terug te vinden op de zinsnede ‘Verders weet ik UE niets meer te melden’. Deze zin was een veelgebruikte manier om een brief af te sluiten, dat is te zien aan de manier waarop leden van de hogere middenstand de zinsnede gebruikten in hun brief. Clazina Magdalena van Lier schreef bijvoorbeeld aan het

¹⁵⁸ Simons, ‘Ik heb ook nu niet uyt my alderbest geschreven’, 173.

¹⁵⁹ Clazina Magdalena van Lier aan haar oom P. Hofstede, Kaap de Goede Hoop-Rotterdam, 30-08-1798 (HCA30-762).

einde van een lange brief waarin ze haar vader had verteld over het wel en wee van de familie: ‘zie daar nu lieve vader: alles wat ik thans weete te melden’.¹⁶⁰ Voor Clazina Magdalena van Lier, die goed in staat was een brief te schrijven, zal het gebruik van deze zin echt een manier zijn geweest om de brief af te ronden en af te sluiten. Voor andere, minder geoefende schrijvers, kon de zin echter ook een uitkomst bieden omdat ze onvoldoende taalvaardigheid en schrijfvaardigheid hadden om hun verdere belevenissen op papier te zetten. Heinderk Kneynenburghe schreef bijvoorbeeld aan zijn zoon Klaas Kneynenburghe: ‘Verders kan yk u alles zoo niet schreyven als het u wel vertellen’.¹⁶¹ Heinderk gaf hiermee dus aan dat hij de gebeurtenissen die hij had beleefd liever in het echt aan zijn zoon wilde vertellen dan ze op te schrijven in een brief.

3.3.5.2 Excuses voor het stoppen met schrijven

Aan het einde van de brief kondigden de briefschrijvers aan dat ze de brief gingen afsluiten. Dat kon met de veel gebruikte zinsnede ‘Verders weet ik UE niets meer te melden’ maar er waren meer manieren. Het eindigen van de brief werd vaak omkleed met excuses die al dan niet waar waren. Ziekte van de briefschrijver zelf of iemand in de omgeving kon een reden zijn om de brief af te sluiten. Adriaan Langeweg schreef aan zijn zus en zwager Hendrik Steentjes dat hij door ziekte nog te zwak is om aan andere familieleden te schrijven:

lieve broer weest Zoo goed en schryf An Myn
Moeder en myn lieve Zuster truy ik ben zoo
Swak Dat ik kwalyk Desen brief kan
Schryven maar lieve broer schryft An
Arent oom ook en Zegt Willem Van hierde en
Alle Zyn broers van myn genagt¹⁶²

Hendrik Steentjes hoefde alleen maar aan andere familieleden te schrijven, de verdere vrienden zou Adriaan Langeweg zelf wel schrijven met het volgende schip als hij weer wat was aangesterkt:

¹⁶⁰ Clazina Magdalena van Lier aan haar vader Johannes van Lier, Kaap de Goede Hoop-Kleef, 29-09-1798 (HCA30-762).

¹⁶¹ Heinderck Kneynenburghe aan zijn zoon Klaas Kneynenburghe, Pernis-Chatham, 12-04-1799 (HCA32-713-391).

¹⁶² Adriaan Langeweg aan zijn zus en zwager Hendrik Steentjes, Demerary-Amsterdam, 26-09-1780 (HCA30-347).

Dat God uw ook mag bewaren Voor Alle onheyl
lieve broer zoo god myn vorders sterkt zoo Zal ik
ue met het eerste schip Dat er volgt een brief voor
ieder van de frinde in doen maar het is myn nu
onmogelyk om Zoo veel tee schyven lieve broer¹⁶³

Adriaan Langeweg deed er ondanks zijn ziekte moeite voor om de contacten die hij had met de Nederlandse Republiek te onderhouden en riep hiervoor ook de hulp in van zijn zwager. De ziekte van anderen kon ook een excuus zijn om een brief te eindigen. Catherina Allegonda van Lier moest voor de oude mevrouw van Ried zorgen die ‘zeer gevaarlyk ziek’ was. Zij beëindigde haar brief door te schrijven dat ze moest stoppen omdat de zieke vrouw haar anders zou missen: ‘Nu durv ik niet langer schryven uit vrees dat de oude vrouw my misse zal’.¹⁶⁴ Catharina van Lier had het druk met het verzorgen van een zieke vrouw en daarom eigenlijk geen tijd om te schrijven.

Veel scribenten schreven dat ze haast hadden en om die reden geen uitgebreidere brief konden schrijven. In twintig brieven in dit brieven corpus wordt tijdnood als excuus aangevoerd om te stoppen met schrijven of als excuus voor het niet aan andere familieleden en vrienden te kunnen schrijven. Die tijdnood kon meerdere oorzaken hebben. Sommige briefschrijvers hadden het te druk met andere zaken om een brief te schrijven, zoals P. Smit, die zijn moeder en zussen in een brief tot twee keer toe waarschuwde dat hij niet veel kon schrijven omdat hij zo veel moest doen en zo weinig tijd had:

Ik kan thans op dit ogenblik niet veen schryfen nue
de tyd my zeer kostelyk is om myne zaken in orde te houden¹⁶⁵

Na deze opmerking halverwege de brief, eindigde P. Smit met de woorden: ‘hier meede moet ik sluijtte de tijd roep my’.¹⁶⁶ Sommige briefschrijvers hadden het zo druk dat ze ertoe genoodzaakt waren om ’s nachts te schrijven. Hendrik Fransen, die zich bevond op een plantage in Demerary,

¹⁶³ Adriaan Langeweg aan zijn zus en zwager Hendrik Steentjes, Demerary-Amsterdam, 26-09-1780 (HCA30-347).

¹⁶⁴ Catharina Allegonda (Caatje) van Lier aan haar broer J. H. P. van Lier, Kaap de Goede Hoop-Rutten, 05-09-1798 (HCA30-762).

¹⁶⁵ P. Smit aan zijn zussen en moeder A. Smit-Gerdenier, Batavia-Medemblik, 20-03-1798 (HCA32-618).

¹⁶⁶ Ibidem.

vermeldde onderaan zijn brief: ‘In haast geschreven des nagts tussen den 22 en 23 septemb 1780’.¹⁶⁷ Door zijn haast had hij alleen maar tijd om een brief aan zijn vrouw te schrijven en niet aan zijn moeder. Om het goed te maken schreef hij om haar gerust te stellen:

de groetenis aan myn moeder
en zeg als dat ik haar zal schreyven
met het eerste schip dat na deese vertrekt
de groetenis aan alle goede vrinde¹⁶⁸

Meer scribenten beloofden om snel weer te schrijven. W. M. Dockers meldde zijn broer en zus in het postscriptum dat hij bij de eerst gelegenheid weer zou schrijven: ‘P s. by nader of liefst eerst volgend gelegenthyd zal de Er hebbe UWd omslachtig te schryven’.¹⁶⁹

Naast een gebrek aan tijd kon het ook voorkomen dat een briefschrijver er pas op het laatste moment achter kwam dat er een schip zou vertrekken of dat de brievenzak zou gaan sluiten. Veel briefschrijvers meldden dit in hun brief om aan te geven dat ze weinig tijd hadden om te schrijven. J. Zwalsen was heel specifiek, hij schreef dat het al kwart voor vier was en de brievenzak om vier uur zou sluiten:

Ik soude meerder Schryven maar de tijd is te kort
het is reeds ¼ voor vieren & om vier uren word de Brievesak gesloten¹⁷⁰

Andere briefschrijvers gaven geen verder uitleg voor hun haast. Zij schreven simpelweg ‘in haast’ onderaan hun brief, zoals op afbeelding 9, de brief die Teunes Rolefs schreef aan zijn moeder Christina Hansen-Zijmons.

¹⁶⁷ Hendrik Fransen aan zijn vrouw Anna Fransen-Blaau, Demerary-Amsterdam, 22/23-09-1780 (HCA30-342).

¹⁶⁸ Ibidem.

¹⁶⁹ W. M. Dockers aan zijn zus en broer J. von Schenck, Batavia-Culemborg, 26-04-1798 (HCA30-762).

¹⁷⁰ J. Zwalsen aan zijn ouders, Essequibo-Amsterdam, 26-09-1780 (HCA30-347).

Afbeelding 7. 'in haast'. HCA30-339

Willemijn Ruberg heeft in de door haar onderzochte brieven van de elite kritiek gevonden op zinnen als 'in haast pak ik de pen op'. Deze zinnen werden volgens haar binnen de elite als cliché beschouwd. Bovendien werd in de door haar gebruikte brievenboeken ook afgeraden om te schrijven over haast.¹⁷¹ Binnen dit brieven corpus is daarentegen geen kritiek aangetroffen op een dergelijke formulering. Misschien was het benoemen van haast voor briefschrijvers uit de lagere- en middenstand een makkelijke manier om een brief af te sluiten, net als schrijven dat ze verder niets te melden hadden. Het zou kunnen dat briefschrijvers niet zoveel haast hadden als ze het deden voorkomen, het benoemen van hun tijdnood behoorde tot de briefconventie in de achttiende eeuw.

3.3.5.3 'Hier mede breek ik af met de pen Maar Niet Met het Hert'

Een door sommige briefschrijvers gebruikte formule om de brief te eindigen was een variant op 'hier mede breek ik af wel met de pen Maar Niet Met het Hert'.¹⁷² In dit brieven corpus is deze formulering in zijn geheel vijf keer terug te vinden. De moeder van Tomas Poulie, Johanna Banket, gebruikte de formule om haar moederlijke liefde uit te drukken:

myn lieve soon gy bent nimmer uyt myn
gedagte by dag of by nagt ik sluyte mette
pen maar niet met myn moederlyk hart¹⁷³

¹⁷¹ Een van de briefschrijvers schreef bijvoorbeeld: 'nu is zoo als men vulgairement zegt tijd en papier op'. Ruberg, *Conventionele correspondentie*, 83.

¹⁷² Pieter Rijn Bende aan zijn vrouw en kinderen, Paramaribo-Altona, 01-09-1796 (HCA32-695-175).

¹⁷³ Johanna Poulie-Banket (noemde zichzelf moeder de weduwe Poulie) aan haar zoon Tomas Poulie, Nijmegen-Norman Cross, 22-02-1799 (HCA32-713-391).

Tomas Poulie werd gedoopt op 28 augustus 1779. In dit doopregister is ook de naam van zijn moeder teruggevonden: RAN DTB 52, inv.afl. 47, Doopregister Evangelisch-Lutherse Gemeente Nijmegen, 1674-1907.

Twintig andere briefschrijvers gebruikten weliswaar niet de hele formule maar wel een gedeelte daarvan, zoals Jacob Dirkz Groek die de brief eindigde door te schrijven: ‘Hier mee Breek ik af met schrijven’.¹⁷⁴

3.3.5.4 ‘Duizendmaal genagt’

Als afsluiting van de brief werd ook de zinsnede ‘duizenmaal genagt’ of ‘duizendmaal goede nacht’ gebruikt. In de brieven uit dit brieven corpus is in totaal vijftien keer een variant van ‘duizendmaal genagt’ gevonden, zoals ‘hondert duysent maal genagt’¹⁷⁵ en ‘duysentmaal genagt van my en klaas’.¹⁷⁶ Johanna Poulie-Banket was de enige die ‘goede nacht’ schreef: ‘ik wens u myn lieve soon hondertdmaal goede nagt’.¹⁷⁷ Sommige briefschrijvers gebruikten het woord ‘duizendmaal’ in combinatie met andere woorden, zoals ‘duysentmaal vaar wel’¹⁷⁸ en ‘duysentmaal van myn gegroet’¹⁷⁹, of ze gebruikten alleen het woord ‘genagt’, zoals P. Smit die onderaan de brief aan zijn vrouw schreef: ‘nagt liefste schatje’.¹⁸⁰

Dat een variant op een formulering vijftien keer voorkomt in honderdzestig brieven lijkt veel maar toch stellen Marijke van der Wal en Gijsbert Rutten een vermindering van het gebruik van de formulering ‘duizendmaal goede nacht’ vast in het door hen onderzochte materiaal uit de achttiende eeuw ten opzichte van de zeventiende eeuw. In de door hen onderzochte brieven uit de zeventiende eeuw kwam ‘duizendmaal goede nacht’ in bijna de helft van de brieven voor, tegenover zeventien procent van het achttiende-eeuwse materiaal.¹⁸¹

Volgens letterkundige Netty van Megen kan het zijn dat de formulering ‘duizend goede nachten’ specifiek werd gebruikt door zeevarenden en hun familie- en vriendenkring, als uiting van mensen die voor langere tijd gescheiden van elkaar zijn.¹⁸² Tanja Simons is het hier niet mee eens, zij wijst erop dat de formulering ook in brievenboeken terug is te vinden, zoals in het brievenboek van Jacobi: ‘ik wenscg u een millioen goede nacgten’ en ‘ik ontbiede ul. al te

¹⁷⁴ Jacob Dirkz Groek aan zijn vrouw Hiltje Jacobs Groek, Sint-Eustatius-Harlingen, 01-02-1781 (HCA30-342).

¹⁷⁵ Andris Laurens Bink aan zijn vrouw, Sint-Eustatius-Rotterdam, 02-02-1781 (HCA30-341).

¹⁷⁶ Leonart Weber aan zijn vriend Frederik Stickers, Sint-Eustatius-Volendam, 30-01-1781 (HCA30-347).

¹⁷⁷ Johanna Poulie-Banket aan haar zoon Tomas Poulie, Nijmegen-Norman Cross, 22-02-1799 (HCA32-713-391).

¹⁷⁸ Andries Jonker aan zijn moeder de weduwe van Dirk Jonker, Batavia-Amsterdam, 20-03-1798 (HCA32-618).

¹⁷⁹ Cornelia Pietersen aan haar man Pieter Pietersen, Vlissingen-Essequibo, 17-03-1779 (HCA30-345).

¹⁸⁰ P. Smit aan zijn vrouw Maa, Batavia-Medemblik, 28-02-1798 (HCA32-618).

¹⁸¹ Marijke van der Wal en Gijsbert Rutten, ‘The practice of letter writing: skills, models and Early Modern Dutch Manuals’, *Language and History* 56:1 (2013) 27.

¹⁸² Netty van Megen, ‘Ick verlangh nae een brief, maer noch meer nae ul mijn lieve man self’. Persoonlijke brieven van zeventiende-eeuwse vrouwen’, 33, in Annemarie Armbrust, Marguérite Corporaal en Marjolein van Dekken e.a. (red.), *‘Dat gy mij niet vergeet’*. *Correspondentie van vrouwen in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 2006).

samen hondert duysent goede nacgten'.¹⁸³ In de Doesburgse brievencollectie, een collectie brieven uit de periode 1780-1810 die op het Doesburgse postkantoor bewaard is gebleven, komen varianten van 'duizendmaal genagt' ook voor.¹⁸⁴ Dit zijn brieven die binnenlands over land verstuurd zijn. Het waren dus niet alleen zeelieden en hun familie die de formulering 'duizendmaal goede nacht' gebruikten.

In de brieven uit het brievencorpus van dit onderzoek is de formulering ook niet alleen gebruikt door zeelieden en hun familie maar ook door anderen. Anthony Raemackers schreef bijvoorbeeld aan zijn vrouw Johanna Raemackers 'kust myn lieve kinderen voor myn genagt'. Het is onduidelijk wat Anthony Raemackers precies voor werk deed maar uit zijn brieven blijkt dat hij geen zeeman was.¹⁸⁵ Het lijkt er dus op dat de formulering vooral werd gebruikt als geliefden en vrienden voor langere tijd van elkaar gescheiden waren. Aangezien zeelieden vaak lang onderweg waren en hun familie niet zagen kan het zo zijn dat de formulering om die reden relatief vaak door hen werd gebruikt.

3.4 Reflectie en conclusie

In dit hoofdstuk is allereerst de manier beschreven waarop brieven werden verstuurd in de achttiende eeuw. Hierbij zijn voorbeelden uit het brievencorpus gebruikt. Daarna is het niveau van alfabetisering en het onderwijs in de Republiek verduidelijkt waarbij wederom gebruik is gemaakt van voorbeelden uit het brievencorpus. Vervolgens zijn de overeenkomsten en verschillen weergegeven tussen de brieftheorie uit de onderzochte brievenboeken en de schrijfp praktijk van leden uit de lagere- en middenstand aan het einde van achttiende eeuw. Hierbij is ook gekeken naar de taalvaardigheid van de scribenten. Hoewel de gebruikte taal in de brieven soms op gesproken taal leek (briefschrijvers schreven woorden fonetisch), is het niet zo dat de brieven heel uitgebreid, gedetailleerd of spontaan waren. De briefschrijvers maakten veel gebruik van formulaire openings- en slotformules waardoor brieven vaak niet heel origineel en eigen waren.

Dat scribenten veel gebruik maakten van formulaire taal betekent niet dat er veel overeenkomsten zijn aangetroffen met brievenboeken. Er zijn zelfs meer verschillen dan overeenkomsten gevonden. De formules die in de brieven veel gebruikt werden zijn in de

¹⁸³ Simons, "Ik heb ook nu niet uyt my alderbest geschreven", 185.

¹⁸⁴ R. J. G. A. A. Gaspar, 'De Doesburgse brievencollectie. Aspecten van het leven in de Republiek der Verenigde Nederlanden tegen het einde van de achttiende eeuw', *Bijdragen en mededelingen. Historisch Jaarboek van Gelderland XCIV* (2003) 47-80 en Pieter Stokvis, *Poste restante. Getuigenissen over alledaags bestaan 1780-1920* (Soesterberg 2018) 13-16.

¹⁸⁵ Anthony Raemackers aan zijn vrouw Johanna Raemackers, Demerary-Middelburg, 24-09-1780 (HCA30-342).

brievenboeken niet of nauwelijks teruggevonden. Er zijn in de brieven die voor dit onderzoek gebruikt zijn bijna geen directe invloeden van of referenties aan brievenboeken gevonden.

Wat betreft het gebruik van de aanspreekvorm UE is er een opvallende conclusie. Leden van de lagere stand wisselden na de formulaire openingszinnen waarin ze de aanspreekvorm UE gebruikten sneller naar andere aanspreekvormen zoals gij en u dan leden van hogere standen. Dit is een duidelijke aanwijzing dat de formulaire openingszinnen aangeleerd waren, misschien op school of door bekenden en familieleden.

Het kan goed zijn dat brievenboeken voor sommige briefschrijvers functioneerden als referentiewerken maar dat het echte briefschrijven op school en door familieleden en bekenden uit de sociale omgeving werd aangeleerd. Het is echter moeilijk te bepalen hoe groot de rol van familieleden, vrienden en bekenden was. Het spreekwoord ‘oefening baart kunst’ zal waarschijnlijk ook van pas zijn geweest. Door te oefenen in het schrijven werd de scribent een betere (brief)schrijver. Dit is onder andere te zien aan het voorbeeld van P. Kolff die tijdens zijn werkzaamheden aan boord van een schip beter had leren ‘Cifferen en schryve’. Voor iemand die niet of nauwelijks schreef zal het schrijven van een brief een hele opgave zijn geweest en sommige briefschrijvers vermeldten dan ook dat ze bij thuiskomst hun belevenissen uitgebreider zouden vertellen.

Hoofdstuk 4. ‘Ik hat wel gewenst dat ik UE slep hat geweest’

De belevingswereld van de briefschrijvers

Het is niet mogelijk om aan de hand van honderdzestig brieven het wereldbeeld van mensen afkomstig uit de lagere- en middenstand in de Nederlandse Republiek aan het einde van de achttiende eeuw volledig te reconstrueren. Voor de briefschrijvers alleen is dit ook al moeilijk. Hoe briefschrijvers gebeurtenissen in hun leven waarnamen, beoordeelden en ervoeren is een lastige vraag die niet makkelijk te beantwoorden is. De begrippen ‘beleven’ en ‘ervaren’ en hun synoniemen zijn niet duidelijk afgebakend en lastig te definiëren. In het geval van brieven uit de achttiende eeuw is er bovendien een afstand in tijd tussen de briefschrijvers en de onderzoeker. De duiding van de ervaring van de briefschrijver gebeurt noodzakelijkerwijs vanuit een eigentijds begrippenkader. Het is uiteindelijk door middel van invulling en interpretatie dat er verbanden worden gelegd tussen het heden en het verleden.¹⁸⁶

Als er rekening wordt gehouden met deze tekortkomingen en beperkingen, geven de brieven uit dit brieven corpus toch een uniek inzicht in de belevingswereld en het wereldbeeld van de achttiende-eeuwse briefschrijvers uit de lagere- en middenstand. De brieven geven de persoonlijke wereld van de scribenten weer.¹⁸⁷ Ze geven een indruk wat de briefschrijvers op het moment van schrijven bezighield. Dit kunnen onderwerpen dichtbij huis zijn, zoals zwangerschap of financiële problemen, maar ook meer algemene thema’s zoals oorlog en vrede.

In dit hoofdstuk wordt besproken over welke onderwerpen de briefschrijvers uit de lagere- en middenstand schreven. Daarnaast zijn er in het brieven corpus ook brieven opgenomen die geschreven zijn over hetzelfde onderwerp of aan dezelfde groep, zoals ruim twintig brieven die in 1799 aan krijgsgevangenen zijn geschreven of een aantal brieven die allemaal afkomstig zijn van hetzelfde schip dat een kapot roer had. Deze brieven zijn gebruikt om te analyseren hoe verschillende mensen over dezelfde onderwerpen schreven en dezelfde gebeurtenissen hebben ervaren.

¹⁸⁶ Judith Brouwer, ‘Met dank aan de vijand. Unieke post uit het Rampjaar 1672’, *Groniek* 47:204/205 (2016) 298.

¹⁸⁷ Ibidem.

4.1 Persoonlijke en maatschappelijke onderwerpen

De onderwerpen waar de briefschrijvers over schreven zijn grofweg op te delen in persoonlijke en maatschappelijk onderwerpen. Een voorbeeld van een persoonlijk onderwerp is bijvoorbeeld een zwangerschap of bevalling. Oorlog en vrede vallen bijvoorbeeld onder maatschappelijke onderwerpen.

4.1.1 Zwangerschappen

Zowel vrouwen als mannen schreven over zwangerschappen en bevallingen. De briefschrijvers bevonden zich voor langere tijd ver bij elkaar vandaan en het was belangrijk elkaar op de hoogte te houden van het laatste nieuws van de familie en vrienden. Slaapbaas G. Willem Waltz meldde bijvoorbeeld aan zijn ‘slaaper’ Frans Hendrik Ontreijk dat zijn vrouw ‘voorleeden maant Maart in de Kraam’ was ‘Gekoomen van Een Dogter’.¹⁸⁸ Andere vrouwen in de omgeving van Waltz gingen ook bijna bevallen: ‘Gerrit de Tabakswerker die by myn is te huys geweest is voorleden Jaar met Betje Frers getrouwt en Zyn vrouw is op het Tippie om in de kraam te koomen’.¹⁸⁹ G. Willem Waltz schreef dus aan Frans Hendrik Ontreijk welke vrouwen zwanger waren en gingen bevallen om hem op de hoogte te houden.

Het kon ook zo zijn dat de man van een zwangere vrouw zich ver van huis bevond en het bericht kreeg dat zijn eigen vrouw was bevallen van een kind. Elizabeth de Jong schreef aan haar man dat ze was bevallen van een zoon:

ik laat uw weten dat ik den 22 Novr=
verlost ben van een zoon zeer voor,,
spoedig, en dat den Arme my redelyk
wel ondersteund¹⁹⁰

Ze schreef behalve deze paar regels niets over de geboorte van haar zoon. De brief dateert van 19 april 1799, bijna vijf maanden nadat ze was bevallen. Het zou kunnen dat zij haar man het nieuws in een eerdere brief al had vermeld maar daar lijkt het niet op. Ze reageerde namelijk op een brief van haar man waarin de vraag stond waarom hij nog niets van haar had gehoord.

¹⁸⁸ G. Willem Waltz aan zijn ‘slaaper’ Frans Hendrik Ontreijk, Amsterdam-Suriname, 20-06-1796 (HCA32-695-174).

¹⁸⁹ Ibidem.

¹⁹⁰ Elizabeth de Jong aan haar man Jan van den Berg, Hoogvliet-Chatham, 19-04-1799 (HCA32-713-391).

Volgens Elizabeth de Jong hadden ‘de permissers’ aan haar beloofd een brief voor haar aan haar man te schrijven maar dat hadden ze blijkbaar niet gedaan.

Dat mannen die zich ver van huis en hun zwangere vrouw bevonden heel bezorgd konden zijn om de bevalling blijkt uit de brief van Jelis Kerssemakers aan zijn vrouw:

Mey waarde maat ik hoop dat got zel geeven dat ik mag bey UE weeze eer
UE myn flees & bloet in de kraam komt al waar ik zeer ongerust om ben¹⁹¹

Jelis Kerssemakers hoopte dat hij thuis zou zijn voordat zijn vrouw zou gaan bevallen. Niet alle mannen waren echter zo bezorgd. Dirk Steenkuyle stuurde zijn schoonzoon Gerret Vos een brief met een reprimande. Hij zorgde niet goed voor zijn vrouw en stuurde geen brieven: ‘men schryft aan u uw schryft niet weer om’.¹⁹² Dirk Steenkuyle had zijn dochter weer bij hem in huis genomen nadat ‘sy haar kraam by haar suster’ had gehad. Blijkbaar was deze bevalling al een tijdje geleden, want de baby kon inmiddels ‘allenig’ lopen en was een ‘live Jonge’.¹⁹³

Geboorteberichten werden vaker in latere brieven nog eens herhaald. Het kon bijvoorbeeld niet helemaal duidelijk zijn of de ontvanger van de brief het belangrijke nieuws uit voorgaande brieven al had vernomen. Nicolaas Acker schreef bijvoorbeeld in een brief van dertien september 1798 aan een vriend:

myn Huysvrouw is op den 1 january van
dit jaar weder van een dogter zynde ons der,,
„de kind bevalle, heir van heb ik u reets
by myn voorige missieve kennis gegeeve¹⁹⁴

Hoewel zijn vrouw dus zes maanden daarvoor al was bevallen en Acker al eerder over het nieuws had geschreven meldde hij de bevalling toch nog eens in de brief. A. de Clercq vermeldde in een brief aan zijn ouders en zus zelfs vier jaar later nog de eerste bevalling van zijn vrouw. Het kind was helaas zes maanden later ook weer overleden en hij noemde de precieze data:

¹⁹¹ Jelis Kerssemakers aan zijn vrouw Heleena Leuring, Sint-Eustatius-Amsterdam, 01-02-1781 (HCA30-347).

¹⁹² Dirk Steenkuyle Ouwendijk aan zijn schoonzoon Gerret Vos, Amsterdam-Portsmouth, 03-05-1799 (HCA32-713-391).

¹⁹³ Ibidem.

¹⁹⁴ Nicolaas Acker aan zijn vriend Jacob Papergaay, Kaap de Goede Hoop-Amsterdam, 13-09-1798 (HCA30-762).

PS myn eerste kind is gebore den 11 Maert ~~1798~~ 1794
en overlede den 22 september 1794¹⁹⁵

De Clercq schreef zijn brief in 1798 en zijn eerste kind was geboren en overleden in 1794, vier jaar eerder. Het was onduidelijk of zijn ouders en zus het nieuws uit eerdere brieven hadden vernomen. Dat blijkt ook uit een eerder gedeelte van de brief, waarin hij schreef dat het al de ‘vyvde of 6de brief’ was die hij had geschreven zonder antwoord te krijgen. Hij wist niet of zijn ouders nog wel in leven waren.¹⁹⁶ De vrouw van A. de Clercq was in 1798 op het moment van schrijven weer zwanger maar ook dat zag er niet goed uit:

Myn vrouw verwagt ik dagelyks dat zy bevalle
Zal Edog met een slegt voor uytzigt dewyl zy
Byna geen leve van binne bespeurd – maar late
Wy zoo het een als het ander aen die goede voorsienig
Heyd over die het alles wel zal make¹⁹⁷

Zwangerschappen gingen niet altijd goed. Het was dan ook afwachten voor A. de Clercq en zijn vrouw wat er zou gaan gebeuren. De Clercq legde het in Gods handen. Jacob Dirkz Groek deed ook een beroep op God, hij had namelijk uit de vorige brief van zijn vrouw vernomen dat zij een miskraam had gehad:

ik Heb u Brief van Den 6 november
ontvangen en verstaan Dat Gy een mis Kraam heeft
gehad en heel slegt in staad heeft
geweest het welk my leed was om te
hooren dat gy myn lief zoo Geleeden heeft
Hoepende Dat God het weeder verzoen
zal hebben en Dat wy Malkander
werder in Gezondheyd mogen by een koomen¹⁹⁸

¹⁹⁵ A. de Clercq aan zijn moeder, zus Hanna en vader Lambertus de Clercq, Paarl-Amsterdam, 03-09-1798 (HCA30-762).

¹⁹⁶ Ibidem.

¹⁹⁷ Ibidem.

¹⁹⁸ Jacob Dirkz Groek aan zijn vrouw Hiltje Jacobs Groek, Sint-Eustatius-Harlingen, 01-02-1781 (HCA30-342).

Hij schreef de brief in februari 1781 en zijn vrouw had in november 1780 de miskraam al gehad. Brieven konden er maanden over doen om op hun bestemming aan te komen, dus ingrijpend nieuws als dit over een miskraam kwam ook pas maanden later aan.

4.1.2 De educatie van de kinderen

Willemijn Ruberg merkte op dat brieven binnen de elite vaak als pedagogisch middel werden gebruikt. De Ierse bisschop Edward Synge (1691-1762) schreef zijn dochter Alicia (1733-1807) brieven. Gedurende de correspondentie leerde hij haar spellen en de beste manier van brieven opstellen.¹⁹⁹ Kinderen van de adel en de hogere burgerij gingen vaak niet naar school maar kregen thuis onderwijs. Deze kinderen leerden de finesses van de correspondentie niet op school maar door het commentaar op hun brieven van ouders, grootouders, broers en zussen.²⁰⁰

In de Prize Papers zijn vooralsnog geen correspondenties tussen ouders en kinderen aangetroffen maar uit de brieven in het brieven corpus blijkt dat de educatie van kinderen, waaronder het leren schrijven, ook voor leden van de lagere- en middenstand van belang was. Hun kinderen gingen vaak wel naar school maar leerden in de achttiende eeuw op school pas schrijven nadat ze hadden leren lezen, als dat ze een jaar of acht waren.²⁰¹ Dat ze thuis soms ook al schrijfvaardigheden leerden is te zien aan een aantal brieven in het brieven corpus. Nicolaas Acker schreef een brief aan zijn moeder en hield de hand van zijn zoon Hendrick Oostwald Acker vast zodat hij zelf een boodschap aan zijn oma kon schrijven:

Lieve ootemaatje
UE lieve klyn zoon
acker wense ue ge,,
„zondhyd en gods zege
Ue dienaar en lieve klynzoon
Hendrick oostwald Acker

¹⁹⁹ Willemijn Ruberg, 'Epistolary and emotional education: the letters of an Irish father to his daughter, 1747-1752', *Paedagogica Historica*, 44:1-2 (2008) 207-208.

²⁰⁰ Willemijn Ruberg, 'Natuurlijk schrijven. Brieven en opvoeding tot 1850', *Spiegel Historiael* 40:11-12 (2005) 490-492.

²⁰¹ Boekholt en de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland*, 39-40.

Nicolaas Acker schreef zelf: ‘Dit heeft myn zoontje terwijl ik zyn hand hield geschreeve’.²⁰² Acker had zijn kind niet zomaar een boodschap laten schrijven maar een bericht met formulair taalgebruik en de epistolaire aanspreekvorm ‘UE’.

Afbeelding 8. Ondertekening zoontje van Nicolaas Acker. HCA30-762.

De brief van Nicolaas Acker is niet de enige brief waarin kinderen zelf iets schreven met behulp van hun ouders. In de brief van Elizabet Muller zijn onderaan wat krabbels te zien, waarover ze aan haar man schreef: ‘dat heef u zoon met syn eyge hand geschreeve en myne’.²⁰³

Afbeelding 9. Ondertekening door het zoontje van Elizabet Muller. HCA32-713-391.

²⁰² Nicolaas Acker aan zijn moeder Magdaleentje Acker, Kaap de Goede Hoop-Amsterdam, 13-09-1798 (HCA30-762).

²⁰³ Elizabet Muller aan haar man Jacob Hutte, Amsterdam-Chatham, 20-04-1799 (HCA32-713-391).

Nicolaas Acker en Elizabet Muller vonden het blijkbaar belangrijk dat hun kinderen leerden schrijven en hielpen hun kinderen hier al op jonge leeftijd bij. Dat ze beiden de hand van de kinderen vasthielden duidt erop dat hun zoontjes niet konden schrijven en dit dus nog niet op school hadden geleerd.

Er is in dit brievenkorpus één brief opgenomen die is geschreven door een kind zelf, namelijk door Jan van Lier. Hij schreef aan zijn oudoom: ‘ik kan niet naalaaten met deeze geleegentheid u ook eenige letteren te schyven, soon ik niet mooi schryven kan’.²⁰⁴ In brieven van zijn tante Clazina Magdalena van Lier is meer informatie te vinden over de educatie van Jan van Lier en zijn broer Piet.

de kinderen van onze overledenen Broeder zyn alle
zeer schrander en bevallig vooral de kleine
piet heeft eenen lust tot leeren dien men zelden
by kinderen aantreft: jammer is het, dat
men hier weinig gelegenheid heeft hen te
laaten onderwyzen wy leeren hun echter
zoveel als mooglyk is en ik heb hen in
de geographie reets zo ver gebragt dat
er in holland weinig van hun jaaren zullen
gevonden worden die hen daar in overtreffen²⁰⁵

De familie van Lier bevond zich in 1798 in Kaap de Goede Hoop en blijkbaar was Clazina Magdalena van Lier niet zo tevreden over de onderwijsmogelijkheden daar. Ze had besloten de kinderen van haar overleden broer Helperus van Lier (1764-1793) zelf onderwijs te geven.²⁰⁶

²⁰⁴ Jan van Lier aan zijn oom P. Hofstede, Kaap de Goede Hoop-Rotterdam, 30-08-1798 (HCA30-762).

²⁰⁵ Clazina Magdalena van Lier aan haar oom P. Hofstede, Kaap de Goede Hoop-Rotterdam, 30-08-1798 (HCA30-762).

²⁰⁶ Helperus van Lier en zijn twee zussen Catherina Allegonda en Clazina Magdalena waren in de Republiek opgegroeid in een rijke familie. Hun vader, Johannes van Lier, was belastingontvanger en gedeputeerde van Drenthe. Hij was echter in 1785 in opspraak geraakt, waardoor de familie hun vermogen en reputatie verloor. Johannes van Lier vluchtte naar Kleef en Helperus van Lier vertrok als predikant met zijn vrouw en zussen naar Kaap de Goede Hoop. De brieven van de familie van Lier die gevonden zijn (zeven stuks) zijn opgenomen in het brievenkorpus omdat de Van Lier zussen na het overlijden van hun broer in Zuid-Afrika geen inkomsten meer hadden en hun familie in de Republiek moesten vragen om geld. Ze schreven dat ze arm waren, Clazina Magdalena van Lier gebruikte in de brief aan haar oom zelfs de woorden ‘arm en ongelukkig in een vreemd land’. Op het moment van schrijven behoorden zij niet meer tot een hoge stand. Informatie over de Van Lier familie is onder andere te vinden in: Elizabeth Conradie, *Hollandse skrywers uit Suid-Afrika: 'n kultuur-historiese studie, deel 1: 1652-1875* (Kaapstad/Pretoria 1934) 127-133.

Er was zelfs het plan de jongens als het vrede was naar de Republiek te sturen zodat ze daar konden studeren:

De kleine familie van onzen overleden
broeder is vrolyk bevallig en schrand
zo van de tyden wat veranderen zullen de 2 oudste zoon
tjes naar Holland worden gezonden, om aldaar voor reke
ning van eene Godvruchtige Dame alhier te studeeren²⁰⁷

Dit konden de zussen niet zelf betalen maar er was een dame die dit voor hen wilde betalen. Tot de kinderen naar de Republiek konden reizen onderwees Clazina Magdalena van Lier hen dus zelf in onder andere geografie en schrijven.

Dat meer kinderen brieven schreven blijkt uit de brief van kapitein Hans Jurriaan Klok, die blij was met de brief van zijn zoon die hij had gekregen:

onse Heijn heeft myn voldaan met syn schrijffen, maar vader segt
Heijn word nuu Groot hij moet nou goed leeren soo
int schrijffen als Cijfferen en Mietje jns gelijk
dat vader en moeder Eer van haar hebben mag
wanneer sij groot worden en geen schande²⁰⁸

Klok gaf vaderlijk advies aan zowel zijn zoon als zijn dochter. Zijn kinderen moesten hun best doen en goed leren schrijven en rekenen.

Niet in alle brieven werd zo uitgebreid geschreven over educatie. Het kon ook een onderwerp zijn dat terloops werd genoemd. A. de Vries schreef bijvoorbeeld in een brief aan zijn zoon Harmanus Pieter de Vries: ‘u Broer Heyn gaat nog school’.²⁰⁹ P. A. Amelanders informeerde naar de vorderingen in de educatie van zijn ‘lieve Piet’:

²⁰⁷ Clazina Magdalena van Lier aan haar zwager Jan Haak Oosting, Kaap de Goede Hoop-Assen, 02-10-1798 (HCA30-762).

²⁰⁸ Hans Jurriaan Klok aan zijn vrouw Maria Klok, Sint-Eustatius-Amsterdam, 31-01-1781 (HCA30-344).

²⁰⁹ A. de Vries aan zijn zoon Hermanus Pieter de Vries, Amsterdam-Portsmouth, 07-04-1799 (HCA32-713-391).

Hoe maakt het myn lieve Piet, leert hy braaf, ik denk Ja
laat hy braaf oppasse als oome te huis koomt, krygt hy
zeer veel mooyts.²¹⁰

Amelander beloofde cadeaus mee te nemen voor Piet als hij goed zou leren. Het waren overigens niet alleen jongens die naar school gingen. C. Koeman schreef aan zijn broer: ‘u dogter gaat al dagen na school zy kan schoon leerren’.²¹¹

De brieven uit het brievencorpus laten zien dat educatie van kinderen belangrijk was voor de briefschrijvers. Schrijfvaardigheden werden ook binnen families uit de lagere- en middenstand van belang geacht en werden doorgegeven van ouder op kind. Kinderen leerden het opstellen van een brief niet alleen op school maar ook thuis.

4.1.3 Familiezaken: handel en de rol van zeemansvrouwen

Handel en privé zaken waren in de achttiende eeuw niet strikt gescheiden. Veel briefschrijvers dreven handel met familieleden en vrienden. Dit is terug te zien in de brieven uit het brievencorpus. In ongeveer dertig van de honderdzig persoonlijke brieven werd geschreven over het verkrijgen en het verkopen van goederen. Dit handeldrijven vond niet alleen plaats tussen mannelijke familieleden, vrouwen speelden ook een rol. Dat is opvallend, want minderjarige en getrouwde vrouwen waren in de vroegmoderne tijd handelingsonbekwaam, wat inhield dat ze geen rechtshandelingen konden verrichten zonder mannelijke voogd. Als een vrouw weduwe werd veranderde haar juridische status en kon ze zonder mannelijke tussenkomst zaken regelen. Zeemansvrouwen hadden echter een bijzondere positie. Doordat hun mannen zich voor lange tijd op zee en in andere werelddelen bevonden hadden de echtgenotes een zekere vrijheid.²¹² Zeemansvrouwen konden een andere juridische status hebben dan andere getrouwde vrouwen in de Republiek. Bij hun vertrek konden zeemannen namelijk een ‘acte van procuratie’ laten opstellen waarin hun vrouw tot ‘zaakwaarnemer’ werd benoemd. Hiermee verviel de handelingsonbekwaamheid van de zeemansvrouwen tijdelijk en konden ze een bedrijf leiden in afwezigheid van hun man.²¹³ Bijna alle zeemansvrouwen werkten om het salaris van hun man aan te vullen en zo te kunnen overleven. De inkomsten van

²¹⁰ P. A. Amelander aan zijn ‘lieve Berte’, Kaap de Goede Hoop-Onbekend (nog niet verstuurd brief gevonden tussen persoonlijke bezittingen), 01-02-1803 (HCA32-1697).

²¹¹ C. Koeman aan zijn broer Cornelis Tysse Bakker, Alkmaar-Chatham, 16-04-1799 (HCA32-713-391).

²¹² Annette de Wit, ‘Zeemansvrouwen aan het werk. De arbeidsmarktpositie van vrouwen in Maassluis, Schiedam en Ter Heijde (1600-1700)’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 2:3 (2005) 61.

²¹³ Idem, 71-73.

hun echtgenoten waren niet zeker. Zeelieden konden arbeidsongeschikt raken of komen te overlijden, waardoor hun vrouw geen geld meer zou ontvangen.²¹⁴

In het brievencorpus zitten meerdere brieven van zeelieden die goederen naar de Republiek stuurden zodat hun vrouw het kon verkopen met winst. Roelof Douwer stuurde een brief naar zijn vrouw waarin handel en familiezaken samen kwamen:

sende UE lieve deese per capt= Cornelis Hofker
Benevens een baeltje coffi van 78 lb voor 7 ¼ stuiver per lb
de suyker in klyne vaetjes niet te kryge ook hoop
ik int kort by UE myn lief te coome waer na ik seer verlange²¹⁵

Roelof Douwer stuurde goederen naar zijn vrouw en vermeldde de aankoop prijs zodat zijn vrouw wist dat hoeveel hij voor de koffie had betaald. Hij schreef ook welke goederen hij niet had kunnen krijgen in de juiste hoeveelheden, zoals suiker. Een andere Roelof, kapitein Roelof Groenwold van het schip de *Zegwaard*, had zijn vrouw ook nodig om zaken voor hem te regelen in de Republiek. Hij stuurde een wissel naar zijn vrouw van 352 gulden die zijn vrouw voor hem moest inwisselen. Het geld had hij eigenlijk uit willen geven aan koffie maar dat was niet gelukt, hij had namelijk geen koffie kunnen krijgen voor ‘minder als 8 stuyvers’ en dat vond hij te veel.²¹⁶ In deze brief lagen zaken en liefde ook dichtbij elkaar:

nu moet uEd onze vriend Blommenberg verzoeke
dat hy hem voor u laet axcepteeren, dan krygt
Gy 60 dagen daar na het Gelt, Ik hoope u voor
dien tyd in Goede Gezondheyd te omhelsen²¹⁷

Roelof Groenwold vroeg aan zijn vrouw of zij de wissel in wilde leveren bij hun ‘vriend’ Blommenberg, zodat ze zestig dagen daarna het geld zouden ontvangen. Hij hoopte dan alweer thuis te zijn, bij haar.

Het ging in deze brieven over redelijk grote bedragen en hoeveelheden, maar het kon ook voorkomen dat briefschrijvers kleinere hoeveelheden naar huis stuurden om bijvoorbeeld

²¹⁴ Annette de Wit, ‘Zeemansvrouwen aan het roer’, 33-34, In: Marijke van der Wal, *De voortvarende zeemansvrouw. Openhartige brieven aan geliefden op zee* (Zutphen 2010).

²¹⁵ Roelof Douwer aan zijn vrouw Trynke Tropkes, Sint-Eustatius-Ameland, 01-02-1781 (HCA30-345).

²¹⁶ Roelof Groenwold aan zijn vrouw, Sint-Eustatius-Rotterdam, 01-02-1781 (HCA30-339).

²¹⁷ Ibidem.

wat extra te verdienen. Briefschrijvers stuurden bijvoorbeeld een vaatje koffie of suiker naar huis zodat hun vrouw of een ander familielid dat met winst kon verkopen in de Republiek. Jan Tieman stuurde zijn vrouw om die reden koffie:

Een die caffè de ik UE sende die
kost hier 6 stuiver Een als u dan 8 kan
kreigen of 7 dan is het gut²¹⁸

Jan Tieman vermeldde aan zijn vrouw ook de prijs waar zij het voor moest verkopen, hij gaf haar dus instructies. Zacharias van Hek stuurde ook een brief naar zijn vrouw waarin hij vermeldde welke goederen hij met welke kapitein had meegestuurd naar de Republiek:

met de Captain Druiff en met de Captain kerkhooven
hebbe ik aan uw geschreeven en gezonden
met eerst genoemde 2 potte gember en twee potte
tammerinde met de laast genoemde Een Kiloo gekookten
Japanse Soya wenschen een goede ontfangst²¹⁹

Dit waren niet de enige producten die Van Hek aan zijn vrouw stuurde, de rest van de brief is een verdere opsomming van opgestuurde goederen. De brief oogt daardoor heel zakelijk. In tegenstelling tot de andere eerder genoemde briefschrijvers Roelof Douwer en Roelof Groenwold informeerde Van Hek niet naar het wel en wee thuis en schreef hij ook niet dat hij zijn vrouw miste. Dat de relatie tussen Van Hek en zijn vrouw inderdaad enigszins bekoeld was blijkt uit de brief die Van Hek stuurde aan zijn zwager:

ik hebbe myn nog altoos geflatteerd dat myn vrouw die
agting voor myn zoude hebbe gehad omna myn toe te koomen
dat haar Pligt was maar zeer ik ben daar meede teLeur
gesteld. Het is bijna twaalff jaaren dat wy van Elkander
gescheyden zijn en het is om die reeden dat ik myn vrouw
geschreeven heb om a costly te blyven want om nut te begrypen

²¹⁸ Jan Tieman aan zijn vrouw Anna Tieman, Demerary-Amsterdam, 28-09-1780 (HCA30-347).

²¹⁹ Zacharias van Hek aan zijn vrouw Brigitta van Hek-Griebman, Batavia-Amsterdam, 11-11-1802 (HCA32-1697).

omna myn toeteKoomen. Zoude dwaasheyd zyn.

Indien myn vrouw na myn had willen toe Koomen was er
geleghentheyd genoeg. Afain zy kan nu blyven.²²⁰

Uit verder biografisch onderzoek is gebleken dat Zacharias van Hek in 1791 als kapitein op het VOC-schip de *Constitutie* naar Azië vertrok en daar in 1800 uit dienst ging, de VOC hield toen ook op met bestaan.²²¹ Blijkbaar was dit geen reden voor Van Hek om terug te keren naar huis, want de brieven van hem die zijn gevonden tussen de Prize Papers dateren uit 1802 en hij bevond zich op dat moment nog steeds in Batavia. Dat betekende dat hij inderdaad al bijna twaalf jaar van huis was en zijn vrouw wilde niet naar hem toekomen. Hoewel Van Hek teleurgesteld was dat zijn vrouw niet wilde komen, had zij hem wel producten opgestuurd, uit de brief blijkt namelijk dat hij goederen van zijn vrouw ontvangen had, zoals ‘twee sortemelkje en twee hyosekaasen’ en een ‘naatje Booter’.²²²

Er werden dus niet alleen maar goederen vanuit overzeese gebieden naar de Republiek gestuurd, in de verschillende koloniën hadden mensen ook bepaalde goederen nodig. Suze Zijlstra gebruikte brieven uit de Prize Papers voor haar onderzoek naar de economische verbondenheid tussen zeventiende-eeuwse migranten in Suriname en de Nederlandse Republiek. Ze concludeerde dat de correspondentie tussen zeventiende-eeuwse kolonisten en hun contacten in de Nederlandse Republiek van levensbelang was. Migranten hadden hun familieleden, vrienden, kennissen en zakenrelaties nodig om hen van producten te voorzien die moeilijk verkrijgbaar waren in Suriname. De aanvoer van goederen was niet voldoende. Het in stand houden van een sociaal netwerk was dus van belang om te overleven.²²³ De meeste goederen die in de koloniën geproduceerd werden waren bedoeld voor de handel, zoals koffie en suiker, en er was een relatief kleine productie van basisbenodigdheden.²²⁴ Om die reden stuurden verschillende briefschrijvers waarschijnlijk goederen op naar hun familieleden die ver van huis waren in overzeese landen. Antje Cornelis stuurde haar man Dirk Peper bijvoorbeeld ‘twe varkins twe schape wat hoenders wat Ganse’ en niet te vergeten vier kazen die ze zelf had

²²⁰ Zacharias van Hek aan zijn zwager Jacob Swart, Batavia-Amsterdam, 17-10-1802 (HCA32-1697).

²²¹ NA 1.04.02, inv.afl. 14525, folionummer 1, Zacharias van Hek op de *Constitutie*.

Er zijn meerdere reizen van Zacharias van Hek terug te vinden in VOC-Opvarenden waarin ook zijn vrouw Brigitta van Hek-Griebman genoemd wordt. Zij ontving geld van hem.

²²² Zacharias van Hek aan zijn vrouw Brigetta van Hek, Batavia-Amsterdam, 11-11-1802 (HCA32-1697).

²²³ Suze Zijlstra, ‘Corresponderen om te overleven. Het economische belang van persoonlijke brieven uit zeventiende-eeuws Suriname’, *Tijdschrift voor Zeegegeschiedenis* 1 (2010) 29-30.

²²⁴ Biewenga, *De Kaap de Goede Hoop*, 13-14.

gemaakt.²²⁵ De schaarste van bepaalde goederen in overzeese gebieden blijkt ook uit de brief van A. J. van Breeniegen:

men kan zig hier nog wel van wat
verfrissing voor zien met minder
kosten dan int vaader land, want eenen
citroene Apappelle en orangien
lemmetties zyn hier voor niemendal
de coffy en zuyker is goed koop maar
Andere dingen zyn hier duer als wyn
en leyf kleederen, want dat mot hier
weer huyt andere landen koomen²²⁶

Van Breeniegen legde aan zijn moeder uit dat de goederen die in de kolonie geproduceerd werden relatief goedkoop verkrijgbaar waren maar andere goederen, die van buiten het land moesten komen, een stuk duurder waren. Deze brief laat zien dat mensen in overzeese gebieden niet alleen in de zeventiende eeuw afhankelijk waren van de aanvoer van goederen zoals kleding, maar dat honderd jaar later rond 1800 nog steeds het geval was.

4.1.4 Kleding

Kleding had behalve een praktische functie ook een symbolische functie. Iemands leeftijd, burgerlijke staat, geslacht, stand en soms ook beroep kon worden afgelezen aan de kleding die iemand droeg.²²⁷ In de brieven binnen dit brieven corpus werd om meerdere redenen gerefereerd aan kleding. Allereerst stuurden sommige briefschrijvers kleding naar elkaar op, zoals Ameelia Adams die van haar dochter Cornelia Smit kousen en schoenen had gekregen en haar daarvoor bedankte:

²²⁵ Antje Cornelis aan haar man Dirk Jansz. Peper, Zijpe-Sint-Eustatius, 10-04-1780 (HCA30-340).

²²⁶ A. J. van Breeniegen aan zijn moeder Hor. Daane, Paramaribo-Gouda, 24-02-1803 (HCA32-1132).

²²⁷ Stokvis, *Poste restante*, 30-31.

de wolle kousen is myn wel te
pas gekoomen en de muijlen ook meer spyt
het myn niet meer als dat ik soo opgehoute
van het genaijde pakje seg aan mefrouw
dat ik mefrouw hartelyk laat bedanken voor
de paar cousen ik sal tot gedagtenis dra
gen maar keetje ik geloof dat uw denk
dat ik nog jonk bin dat uw myn soo swierige
muijlen stuurt²²⁸

In de brief van Ameelia Adams komt de symbolische functie van kleding duidelijk naar voren. Bepaalde kleding hoorde bij een bepaalde leeftijd. Ameelia Adams vond de schoenen die haar dochter had opgestuurd eigenlijk wat te 'swierig' voor haar leeftijd en merkte gekscherend op dat haar dochter zeker dacht dat ze nog jong was. Verder wordt het aan de hand van dit citaat ook duidelijk dat Cornelia Smit meerdere kledingstukken vanuit de Republiek naar Kaap de Goede Hoop gestuurd had.

Dat het aan de Kaap niet altijd makkelijk was om aan betaalbare kleding te komen blijkt uit de brief van Clazina Magdalena van Lier. In een brief aan haar zwager Jan Haak Oosting klaagde ze dat alles aan de Kaap zo duur was:

onze schoonzuster de weduwe kan
met haar vier kinderen naauwlyks bestaan, en dus
ons niets mededeelen: gelukkig dat eene ons onbekende
te weeten mevrouw Lermier ons een legaatje gemaakt
heeft, 't geen echter in deze duuren tyd lang niet toe
rechende is tot ons onderhoud, daar men hier thans
8 a 9 gulden voor een paar schoenen en 20 a 29 gl voor
een hoed en zo alles naar evenredigheid moet betaalen
zo dat wy ten grooten deele van de gunst van vreemden
moeten afhangen²²⁹

²²⁸ Ameelia Adams aan haar dochter Cornelia Smit, Kaap de Goede Hoop-Delft, 24-10-1798 (HCA30-762).

²²⁹ Clazina Magdalena van Lier aan haar zwager Jan Haak Oosting, Kaap de Goede Hoop-Assen, 02-10-1798 (HCA30-762).

Kleding was voor Clazina van Lier en haar familie dus een uitgavepost waar ze eigenlijk geen geld voor hadden. Dat ze precies de prijzen van kledingstukken noemde is opvallend, ze is de enige die dat heeft gedaan binnen dit brieven corpus en Pieter Stokvis heeft ook geen bedragen van kleding in de Doesburgse brievencollectie gevonden. Hij vond wel 95 andere referenties aan kleding. De briefschrijvers schreven over welke kleding ze nodig hadden en vroegen anderen wat naar hen te sturen. Ze schreven ook over kleding die verpand, vergokt of gestolen was. Kleding had dus een economische waarde.²³⁰

Die economische waarde is in dit brieven corpus niet alleen terug te zien in de brief van Clazina Magdalena van Lier maar ook in andere brieven, zoals in twee brieven geschreven aan Dirk Jansz. Peper, afkomstig van twee zakelijke contacten en gevonden tussen zijn persoonlijke documenten. In de brieven staat dat beide heren ‘Boekjes en neusdoeken’ naar Peper hadden gestuurd zodat hij die kon verkopen.²³¹ In de koloniën werd in kleding gehandeld vanwege de economische waarde en het loonde dus ook om de kledingstukken vanuit de Republiek aan te voeren.

Een ander voorbeeld waarin de economische waarde van kleding terug vinden is, is de brief van Jelis Kerssemakers, waarin kleding op een oneerlijke manier verkregen werd. Engelse kapers hadden dicht bij Sint-Eustatius een bezoek gebracht aan zijn schip en kleding gestolen:

wy hebben het ook wel getroffen met de caapers maar hebbe
pas een meijl voor staasus een engelse sloop met 14 stukke
aan boort gehat de welke een party kleere vant volk
hebben gestoolen maar van meyn niemendal²³²

Blijkbaar had de kleding van de bemanningsleden genoeg economische waarde om te stelen. Het is overigens opvallend dat de kapers het schip niet kaapten. Jelis Kerssemakers meldde in dezelfde brief namelijk dat het schip nog niet gelost was, omdat ze daar nog niet aan toe waren gekomen. Het zou kunnen dat de kapers op zoek waren naar een ander soort lading en bijvoorbeeld liever schepen kaapten die op de terugweg naar huis waren, geladen met koffie en suiker.

²³⁰ Stokvis, *Poste restante*, 30-31.

²³¹ Hendrik Clandz aan Dirk Jansz Peper, Sint-Eustatius-Curacao, 12-07-1780 (HCA30-340) en Roelof Hamen aan Dirk Jansz Peper, Amsterdam-Sint-Eustatius, 30-03-1780 (HCA30-340).

²³² Jelis Kerssemakers aan zijn moeder Antje Hendriks Stam en vader kapitein Riekel Kerssemakers, Sint-Eustatius-Texel, 01-02-1780 (HCA30-345).

Dat kleding belangrijk was voor zeelieden blijkt uit de brief van slaapbaas G. Willem Waltz aan een van zijn ‘slapers’ Frans Hendrik Ontreijk:

uwe Kleeren en ook van
alle andere Slaapers zyn alle in Goede en beste order, en
myn Vrouw laat die dikwyls lugten en uytschuyeren²³³

Een slaapbaas was iemand die slaapgasten hield en vooral zeelieden tot zijn klanten rekende.²³⁴ Slaapbaas G. Willem Waltz wilde aantonen dat er in afwezigheid van zijn klanten, die allemaal zeelieden waren, toch goed voor hun achtergebleven spullen gezorgd werd en schreef daarom dat zijn vrouw de kleding van de mannen goed verzorgde. Het schrijven over de kleding was op deze manier dus bedoeld om de onderlinge (zakelijke) band te bevestigen en versterken.

Het praktisch nut van kleding komt tot slot goed naar voren in de brieven van Adriaan Langeweg en Claas Ent. Beiden schreven over hemden. Adriaan Langeweg was zo ziek dat hij ‘op Den oever van De Doot’ was en ze zijn ‘doot hemt’ al klaar hadden liggen. Gelukkig had God de ‘Sware Spaanse Vliege en Andere Middelen’ gezegend waardoor hij toch genezen was.²³⁵ Claas Ent schreef aan zijn vrouw dat hij nog wel wat extra hemden zou willen hebben omdat het zo warm was:

verders ben godt zydank nog
fris & gezont maar sweedt Dagelyks sterk
zoo dat wel wenste Nog Een half dozyn hemde
hadde het wassen kan men hier niet doen laate
want men geeft 2 schillinge voor een hemt
en Crygt men het aan stukken weer om²³⁶

Blijkbaar was Claas Ent niet zo tevreden over de voorzieningen om kleding te wassen in Sint-Eustatius, terwijl wassen wel nodig was vanwege het warme klimaat.

²³³ G. Willem Waltz aan zijn ‘slaper’ Frans Hendrik Ontreijk, Amsterdam-Suriname, 20-06-1796 (HCA32-695-174).

²³⁴ Woordenboek der Nederlandse Taal (WNT), het lemma ‘slaapbaas’ uit 1927.

²³⁵ Adriaan Langeweg aan zijn zus en zwager Hendrik Steentjes, Demerary-Amsterdam, 26-09-1780 (HCA30-347).

²³⁶ Claas Ent aan zijn vrouw Maartie Raadt, Sint-Eustatius-Amsterdam, 01-02-1781 (HCA30-347).

4.1.5 ‘Het is hier deksels warm’. Briefschrijvers over het klimaat

Claas Ent was niet de enige die schreef over het weer ver van huis, waar het vaak warmer was dan in de Nederlandse Republiek. Reizigers en zeelieden moesten wennen aan het klimaat in andere werelddelen. P. A. Amelanders bevond zich in Kaap de Goede Hoop en voelde zich ziek. Hij gaf hier het warme klimaat de schuld van:

de felle pyn in beenen, benevens een kwaade
maag doen my zeer ongesteld zyn, dan ik schryf dit aan
het heete climat toe, ik zal my gedurende de reys na Batavia
eens regt zuiveren, om daar de swaare hitte des te beter
te kunnen doorstaan. Alles gaat hier boven verwagting seer slegt.²³⁷

Amelanders wist dat de hitte naar mate hij tijdens zijn reis dichterbij de buurt zou komen van Batavia alleen nog maar zou toenemen en bereidde zich daarop voor. Hij zag de toekomst somber in en als hij ‘gezond zonder geldschatten’ weer thuis zou komen, zou hij zeer ‘vergenoegd’ zijn.²³⁸ Anderen konden wel wennen aan het warme weer. Jan de Jonge verbleef al enige tijd in Batavia en was het klimaat wel gewend: ‘ik ben hier God sy gedank nog vris en gezond en ben de clamaat van Batavia al wel gewend’.²³⁹

Niet alleen in Batavia en Kaap de Goede Hoop was het warm. In het Caraïbisch gebied konden de temperaturen ook flink oplopen. Nicolaas Bijloo kon de hitte niet verdragen:

hoop Godt my Eene Gelukkige tuys reys
mag verleenen het his hier vreeselyk heet
ik wenste wel dat ik hier al vandaan was
want het his hier onverdraaglyk heet²⁴⁰

Nicolaas Bijloo hoopte dat hij snel naar huis kon vertrekken. Het weer was onderweg van groot belang voor de bemanningsleden van schepen. Slecht weer kon hen in de problemen brengen. Henricus Wilhelmus Montanus had veel slecht weer onderweg gehad en legde aan zijn vader uit hoe onberekenbaar het weer onderweg op zee kon zijn:

²³⁷ P. A. Amelanders aan zijn ‘lieve Berte’, Kaap de Goede Hoop-Onbekend (nog niet verstuurd brief gevonden tussen persoonlijke bezittingen), 01-02-1803 (HCA32-1697).

²³⁸ Ibidem.

²³⁹ Jan de Jonge aan zijn moeder en vader Cornelis de Jonge, Batavia-Vlissingen, 04-11-1802 (HCA32-1697).

²⁴⁰ Nicolaas Bijloo aan zijn vrouw en kinderen, Paramaribo-Altona, 01-09-1796 (HCA32-695-175).

wy hebben veel slegt weer gehad,
op zee want er is een streek daar het altyd
regent en zeer zwaare buyje koome
dat je het een uur zeer mooy weer hebt en een ander uur
zoo drygt dat men in den afgrond denkt te vergaan
en dat duurd zoo een dag of 20 en dan moet het no al
goed gaan maar wy ahemel hebbe het ongeluk gehad
van er tot 3 maal in te koomen²⁴¹

Het schip waar Montanus zich op bevond was tot drie maal toe in slecht weer gekomen en dat kon eng zijn. Hij dacht dat hij zou vergaan. Een behouden aankomst was dus een reden om blij en dankbaar te zijn. Briefschrijver Jelis Kerssemakers dankte God voor een behouden aankomst. Ze hadden ‘Zulk moey weer gehat’ als ze maar ‘van den heemel konne wensen’.²⁴² Jelis Kerssemakers maakte in een andere brief aan zijn vrouw een vergelijking tussen de Republiek en Sint-Eustatius en voegde hier een romantisch element aan toe:

ik denk dat het in hollant teegenswoordig zulk moey weer
& zoe warm niet zel weezen als hier ik hat wel gewenst dat ik
van de winter UE slep hat geweest dan hadde wey ons te saame
konne verwarmen onder een deeken ik hoop dat het ons weer gauw
zel gebeuren als het got belieft²⁴³

Uit deze brief van Jelis Kerssemakers komt ook weer het verlangen naar huis naar voren, net als bij Nicolaas Bijloo. Er waren meer mannen die verlangden naar huis en zich daarmee bezighielden. Claas Graaf hoopte op een zachte herfst voor zijn vrouw Magteltje Pieters thuis in de Republiek: ‘ik hoor segge van De schepe die dage lyks aan kome dat het Een sage herfst Geweest is wenst dat dat het waar mag syn’.²⁴⁴

²⁴¹ Henricus Wilhelmus Montanus aan zijn vader Petrus Johannes Montanus, Paramaribo-Etten, 25-02-1803 (HCA32-1132).

²⁴² Jelis Kerssemakers aan zijn moeder Antje Hendriks Stam en vader kapitein Riekel Kerssemakers, Sint-Eustatius-Texel, 01-02-1780 (HCA30-345).

²⁴³ Jelis Kerssemakers aan zijn vrouw Heleena Leuring, Sint-Eustatius-Amsterdam, 01-02-1780 (HCA30-347).

²⁴⁴ Claas Graaf aan zijn vrouw Magteltje Pieters, Sint-Eustatius-Schellinghout, 01-02-1781 (HCA30-347).

Dat er reden was voor bezorgdheid over het weer in de Republiek zelf blijkt uit de brief geschreven door H. Heys vanuit Nijmegen aan zijn zoon Willem Heys:

het nies is hier als dat wy van de winter
soo hoog waater hebben gehaat als
dat by mense gedenken niet geweest
waar door veel schade veroorzaakt
en veel mense en vee verdronken
binne en veel huyse in gestort²⁴⁵

Door het hoge water waren er overstromingen geweest en waren mensen en vee verdronken. Er waren meer briefschrijvers uit de buurt van Nijmegen die in 1799 schreven over overstromingen van land en huizen. H. van Dijk schreef dat haar zus een huis had gekocht maar het huis had ‘zoo veel geleden door het waater en het ys’ dat haar zus ‘nog wel een honderd gulden of 7’ aan het huis moest vertimmeren.²⁴⁶ Huizen hadden niet alleen schade geleden, er waren zelfs hele huizen en hele dorpen weggespoeld:

is hier so een hoog water
geweest dat by mense gedenke niet gebeurt is
daar syn 2 dorpe heel weg gedreve de oy en
perlinge daar syn in de 2 dorpe maar 5
huyse gebleve en de kerk en aan de waal daar
syn 15 huyse nedergestort op den 20 february
hanna den bult is haar kaggel weg gedreve
daar se stond te brand en heeft niets meer
van de kaggel gesien en t getal van mense
en vee dat kan met niet schryve die hier
in den omtrek van de stat verdronke syn ’t is
hier net als een heele verwoesting²⁴⁷

²⁴⁵ H. Heys aan zijn zoon Willem Heys, Nijmegen-Norman Cross, 21-04-1799 (HCA32-713-391).

²⁴⁶ H. van Dijk aan haar man de bombardier P. van Dijk, Nijmegen-Norman Cross, 03-04-1799 (HCA32-713-391).

²⁴⁷ Johanna Poulie-Banket aan haar zoon Tomas Poulie, Nijmegen-Norman Cross, 22-02-1799 (HCA32-713-391).

Nijmegen is gelegen aan de Waal en juist aan de Waal waren de overstromingen zeer talrijk. In de achttiende eeuw waren er een aantal grote overstromingen, waaronder in de winter van 1799. In drie weken braken verschillende dijken door, waaronder twintig dijken in Gelderland. Land en dorpen overstromden en er vielen slachtoffers. Sommige mensen konden niet op tijd weggkomen.²⁴⁸ Zowel H. Heys als Johanna Poulie-Banket noemden behalve menselijke slachtoffers ook specifiek vee. Dit laat zien dat vee belangrijk was voor de briefschrijvers.

4.1.6 Vee

Niet overal in de Republiek in 1799 had het weer direct het vee getroffen maar indirect was de koude winter wel van invloed geweest. C. Koeman schreef vanuit Alkmaar over de hoge prijzen van hooi en ander benodigdheden voor zijn koeien:

verder wy koude Winter Waant t iys is 18 duym
in de grote sloot geweest zyn daar is zok
in ons vader lant meest Geen Hooy
voor de Koeyen Want de Waagen vol hoy
is 25 a 30 Gulden maar u Zwaager en
zuster wy hebben geebn besyt de Roog
is 6 Gulden in Ja de tauw is 7 Gulden
in so voor armenschen duren tyt²⁴⁹

C. Koeman kon het benodigde hooi voor zijn koeien na de zware en koude winter eigenlijk niet meer betalen. Een zelfde brief kwam in 1799 uit Pernis. Heindirck Kneynenburghe schreef aan zijn zoon dat het geld voor de ossen op was:

voor eerst zoo is het Geld op veur de oossen zoo dat daar
niet meer van ys te Wagten en Wy borgers
hebben ook niet veel om handen zoo dat het
met alles slegt uyt ziet voor eerst ook met
winter en nog niet gewonnen met de schuyten
Gelooft vreij dat het op onse plaas maar

²⁴⁸ A. M. A. J. Driessen, *Watersnood tussen Maas en Waal. Overstromingsrampen in het rivierengebied tussen 1780-1810* (Zutphen 1994) 161-163.

²⁴⁹ C. Koeman aan zijn broer Cornelis Tysse Bakker, Alkmaar-Norman Cross, 16-04-1799 (HCA32-713-391).

slegt gestelt ys Wey borgers wy doen al dat
wy maar kunne²⁵⁰

Heindirck Kneynenburghe had het net als C. Koeman zwaar. Hij had geen geld voor de ossen en zelf ook niet veel om handen.

Een koude winter met slecht weer was niet het enige dat de veestapel hard kon treffen. In 1780 waarde een ziekte rond in het gebied waar Antje Cornelis woonde. Antje Cornelis, die in de inleiding al is genoemd, deed aan haar man Dirk Jansz. Peper verslag over het wel en wee op de boerderij in Zijpe, Noord-Holland. Ze was bezorgd over haar koeien en noemde in haar brieven alle burens waarvan de koeien al besmet waren met de ziekte. Het was wachten tot haar boerderij getroffen zou worden en dat gebeurde ook, aan het begin van februari 1780.²⁵¹ De ziekte waar Antje Cornelis over schreef was waarschijnlijk de veepest. In de perioden 1713-1720, 1744-1765 en 1769-1786 werden veehouders in de Nederlandse Republiek hard getroffen door de veepest. Door de ziekte raakten de slijmvliezen van de koeien ontstoken, dan stopte de eetlust en het herkauwen en kregen de beesten hoge koorts. Hierdoor raakten de beesten verzwakt en gingen de meesten na ongeveer tien dagen dood. De ziekte kon zich verspreiden via ogenschijnlijk gezonde beesten maar ook door mensen en andere dieren zoals honden en katten. Veemarkten waren ook een gevaar, daarom werden deze vaak verboden, net als het vervoer van runderen.²⁵² Dat veemarkten er voor konden zorgen dat de ziekte zich verder verspreidde blijkt ook uit een brief van Antje Cornelis waarin ze schreef dat:

de sterft onder het vee is
nu weer verheft door de markte hier syn veel
mense die vee gekogt hebbe die al siek en doot
syn wy hebbe er een in en boelhuys gekogt
van tesselaar schotters an de schagerbrug²⁵³

Uit de brief van Antje blijkt dus dat veel mensen op de markt dieren hadden gekocht die misschien al ziek of besmet waren en waardoor de ziekte weer verhevigde. Blijkbaar wilde

²⁵⁰ Heinderck Kneynenburghe aan zijn zoon Klaas Kneynenburghe, Pernis-Chatham, 12-04-1799 (HCA32-713-391).

²⁵¹ De brieven van Antje Cornelis zijn te vinden in HCA30-340.

²⁵² Jan Willem Buisman, *Tussen vroomheid en verlichting: een cultuurhistorisch en sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810)* (Zwolle 1992), 109-115.

²⁵³ Antje Cornelis aan haar man Dirk Jansz. Peper, Zijpe-Sint-Eustatius, 23-05-1780 (HCA30-340).

Antje zich hier niet aan wagen en kocht ze nieuwe beesten op andere plaatsen, zoals het boelhuis, waar eigendommen van overleden mensen werden geveild.

Briefschrijvers deden niet alleen verslag van het vee thuis op de boerderij maar ook van de handel in vee ver van huis. Meerdere briefschrijvers voeren op een schip waarop vee vervoerd werd voor de handel. Drie briefschrijvers die werkzaam waren op het schip *De Onzydigheid* schreven een brief naar huis vanuit Sint-Eustatius waarin ze vermeldden dat ze met vee als lading voeren. Leonart Weber was matroos, Teunis Janse de stuurman en Jan Doets was hoogstwaarschijnlijk de kapitein, aangezien hij schreef over de inkoop- en verkoopprijs van het vee. Alle drie schreven ze over de ‘Zouten Eylande’, waar ze de beesten hadden gehaald en ze nog een tweede reis heen zouden maken alvorens naar huis terug te keren.

De brief van Jan Doets geeft meer duidelijkheid over welk eiland dit geweest is. Hij had voor ‘Agt honderd en dertien Gulden’ op het Kaapverdische eiland São Nicolau ‘20 Oszen 140 varkens 42 geyten 315 hoenders’ gekocht en hij had al deze beesten voor zeven duizend gulden weer verkocht. Ze waren van plan nog een tweede reis te maken en daarna weer terug te keren naar ‘Holland’.²⁵⁴

Het is opvallend dat de drie briefschrijvers niet precies dezelfde data en aantallen van dieren noemden terwijl ze wel op hetzelfde schip dezelfde reis hadden gemaakt. Teunis Janse kwam met zijn aantallen van dieren het dichtste bij de aantallen van Jan Doets in de buurt, hij had het over ‘20 Osse 140 varkens 300 Honders 40 Carbrilen’.²⁵⁵ Leonart Weber vermeldde hogere aantallen dan de anderen. Het lijkt erop dat hij de aantallen afgerond heeft naar boven. Hij had het over ‘400 hoenders 150 varkens 50 geyten of bokken en 20 ossen of stieren’.²⁵⁶ Met zijn positie als matroos had hij de laagste rang van de drie briefschrijvers en waarschijnlijk had hij ook de minste educatie gehad. Het kan dus goed zijn dat hij de aantallen om die reden afgerond heeft naar boven. Letterkundige Marita Mathijssen stelde dat getallen en cijfers in brieven vaak als bijkomstige zaken werden beschouwd. De brieven gaven informatie over hoe een bepaalde gebeurtenis gevoeld werd en dat gevoel werd dan uitgedrukt in getallen.²⁵⁷ Het kan dus zijn dat Weber de aantallen iets heeft aangedikt in zijn brief aan het thuisfront omdat het voor hem zo voelde of om meer indruk te maken op de geadresseerden. Hij noemde wel

²⁵⁴ Jan Doets aan zijn kinderen en zijn vrouw Leysbet Cornelis, Sint-Eustatius-Middelie (gemeente Edam-Volendam), 09-02-1781 (HCA30-347).

Zelf noemde Jan Doets het eiland São Nicolau overigens Sint Nicolaas en ook Leonart Weber had het in de brief aan zijn moeder over ‘St Nikolaas’.

²⁵⁵ Teunis Janse aan zijn vrienden J. Jurriaanse en Maria Mens, Sint-Eustatius-Amsterdam, 01-02-1781 (HCA30-341).

²⁵⁶ Leonart Weber aan Frederik Stickers, Sint-Eustatius-Volendam, 30-01-1781 (HCA30-347).

²⁵⁷ Marita Mathijssen, ‘Laat de bronnen spreken. Particuliere brieven als historische bron’, In: Pieter Stokvis (red.), *Geschiedenis van het privéleven. Bronnen en benaderingen* (Amsterdam/Heerlen 2007) 58-59.

heel accuraat de data dat hij was vertrokken van São Nicolau en aangekomen in Sint-Eustatius in een brief aan zijn moeder:

ik ben in 30 dagen op het
eijlandt St nikolaas gekome al waar wy in 12 dagen ons
schip met vee hadden en van daar in 21 dagen op de
ree van St Stadius gekomenen Zyn het was vier dagen
in het nieuwe jaar²⁵⁸

Dit komt precies overeen met de data die Jan Doets noemde in zijn brief. De Onzydigheid was op 15 december 1780 vertrokken van São Nicolau en op 4 januari 1781 aangekomen in Sint-Eustatius.²⁵⁹ Stuurman Teunis Janse schreef als enige een andere aankomstdatum in zijn brief, hij schreef namelijk dat ze op 2 januari in Sint-Eustatius waren aangekomen.²⁶⁰

Alle drie de briefschrijvers meldden aan het thuisfront dat ze eerst nog een reis zouden maken naar São Nicolau alvorens naar huis te komen. Teunis Janse en Leonart Weber hadden daar allebei niet veel zin in. Leonart Weber schreef aan Frederik Stikkers dat ze helaas nog een reis moesten maken:

wy zyn godt dankt alle nog gesondt en zullen
hier binnen drie dagen vertrekken maar weer
na de Zouten eylandde tot ons leet weesen wandt
zoo veel vee als wy nu gehadt hebben en nu
meer moeten krygen maakt ons de kob warm²⁶¹

Blijkbaar was het niet al te gemakkelijk geweest om met het vee aan boord te varen. Teunis Janse wilde ook liever terugkeren naar huis: ‘ik Haden wel wensk dat wy nu Na huys Haden Gegaan, mar wy moet dar Nok Eens na to’.²⁶² Voor hem was het ook nieuw om met dieren aan

²⁵⁸ Leonart Weber aan moeder de weduwe van Johannes Weber, Sint-Eustatius-Schiedam, 03-02-1781 (HCA30-342).

²⁵⁹ Jan Doets aan zijn kinderen en zijn vrouw Leysbet Cornelis, Sint-Eustatius-Middelie (gemeente Edam-Volendam), 09-02-1781 (HCA30-347).

²⁶⁰ Teunis Janse aan zijn vrienden J. Jurriaanse en Maria Mens, Sint-Eustatius-Amsterdam, 01-02-1781 (HCA30-341).

²⁶¹ Leonart Weber aan Frederik Stikkers, Sint-Eustatius-Volendam, 30-01-1781 (HCA30-347).

²⁶² Teunis Janse aan zijn vrienden J. Jurriaanse en Maria Mens, Sint-Eustatius-Amsterdam, 01-02-1781 (HCA30-341).

boord te varen. Hij schreef aan zijn vrienden J. Juuriaanse en Maria Mens dat hij in de winter thuis zou komen en dan zou ‘verhale ho dat is met Beeste te vare’.²⁶³

Leonart Weber was de enige die in de brief aan zijn vriend Frederik Stickers nog melding maakte van een spannende gebeurtenis vlak voor ze op 4 januari in Sint-Eustatius waren aangekomen:

sonder andoen van kaappers den vierde jannuwari
op de ree gekome als toen quam er een ons na
maar wy quame onder het schiet van de schout
by nagt en hy ook waar op hy een schot
kreeg en twede een kogel waar op hy by hem
moest komen en moest se beyde betale of
anders kon hy slaag krygen²⁶⁴

Hoewel het lastig te achterhalen is wat Leonart Weber precies met deze regels bedoelde is het wel duidelijk dat een kaper het schip de *Onzydigheid* achterna zat vlak voor Sint-Eustatius en er geschoten is door de schout bij nacht en de kaper. Het is opvallend dat de andere briefschrijvers dit verhaal compleet achterwege lieten in hun brieven aan het thuisfront. Weber meldde het overigens ook niet in de brief aan zijn moeder en zussen die hij op dezelfde dag schreef. Misschien wilden de mannen hun geliefden thuis niet onnodig ongerust maken, het was ten slotte net goed afgelopen.

4.1.7 Oorlog en vrede

Het verhaal van Leonart Weber over de kapers vlak voor Sint-Eustatius laat goed zien dat de oorlog voor de briefschrijvers rond 1780 niet ver weg was. De Vierde Engelse Oorlog duurde van 1780-1784. Zeelieden liepen continu gevaar dat hun schip gekaapt zou worden. De briefschrijvers liepen niet alleen gevaar dat het schip waarop zichzelf, een geliefde of hun post zich bevond gekaapt zou worden, ze moesten zelf soms ook vechten en liepen het risico gewond te raken of te overlijden. Anna Visser schreef in 1780 hierover in een brief aan haar zoon, die schipper was in Amsterdam. Haar andere zoon was net thuisgekomen nadat hij gevochten had op een schip:

²⁶³ Ibidem.

²⁶⁴ Leonart Weber aan Frederik Stickers, Sint-Eustatius-Volendam, 30-01-1781 (HCA30-347).

Uedl brooeder heeft ande 6 of
Oktober an seer grootte stryt gehadt and heeft met 2 sceppe
6 uure gevogt heeft 6 man verloor en veel meer hebb daar
Armen en beene verloore maar door godts genade uw broeder
is bewaart geworde en nog eenmaal toe sijn family gekoome maar
ik ben seer bang dat wy hem deese orlog nog salle verliesse want
hij is so braave offesier²⁶⁵

Hoewel haar zoon veilig uit de strijd gekomen was, bleef de angst dat hij het de volgende keer niet zou overleven. Het was deze keer al haast fout gelopen met haar zoon, want in een brief aan haar vader, die ook Jan Visser heette, schreef ze dat ‘syn hoedt’ van ‘syn hoofd’ was geschoten.²⁶⁶

In de jaren na de Vierde Engelse Zeeoorlog keerde de rust niet weer. De revolutie van de patriotten volgde (1783-1787), daarna de contrarevolutie (1787-1795) en de Bataafse Revolutie (1795-1799).²⁶⁷ Het was een roerige tijd voor de briefschrijvers, zowel in de Republiek als daarbuiten. Voor briefschrijvers die zich buiten de Republiek bevonden betekende dit dat ze niet altijd precies op de hoogte waren wat er in de Republiek gebeurde. Daar schreef in 1798 ook P. Smit over vanuit Batavia:

ik kan zeker aan UED niet veel schryfen wyl men niet weet
hoe danig de zaken in ons vaderland omtrent
den Oorlog zich schikken²⁶⁸

Hij had sinds hij uit Texel was vertrokken geen bericht van zijn vrouw meer gehad en maakte zich hier zorgen om. Hij hield zich voor dat dit kwam doordat zijn vrouw door de oorlog niet wist welke schepen op welk moment zouden vertrekken en om die reden geen brief mee kon geven aan die schepen:

²⁶⁵ Anna Visser aan haar schoondochter en zoon Jan Visser, Philadelphia-Amsterdam, 18-12-1780 (HCA30-347).

²⁶⁶ Anna Visser aan haar vader Jan Visser, Philadelphia-Muyden, 17-12-1780 (HCA30-347).

²⁶⁷ Joost Rosendaal, *De Nederlandse Revolutie. Vrijheid, volk en vaderland 1783-1799* (Nijmegen 2005) 6-7.

²⁶⁸ P. Smit aan zijn vrouw Maa, Batavia-Medemblik, 28-02-1798 (HCA32-618).

ik zoude gaarne Eens
tyding van myn lieve schatje willen hebbe
Edog tot heden, hebben zoo lang ik buyten de
Texelsche geten zyn geweest nog geen tyding gehad
dat my zeer verwondert en vreemd is t moet se
ker zyn dat UED niet en weet of scheepen van
zee inde Natie vlagge zoo als Americaane
of Deene de welke reeds alhier nog [vlek] in korte
dage de Americaanse Brik van Amsterdam
reeds alhier ten rheede is gearriveerd – zulx
zoude ik moeten denken dat UED van 't vertrek den
scheepe niet kan te weten komen ik moet UE zulx
uyt myn eyge geweten niet qualyk nemen, dat
van myn lieve vrouw geen tydinge kan bekomen²⁶⁹

Als zijn vrouw door de oorlog niet te weten kon komen welke schepen zouden vertrekken dan kon hij het haar ook niet kwalijk nemen dat hij geen brieven van haar kreeg. Ook in het verre Batavia ondervonden de briefschrijvers zelf de gevolgen van de oorlog. Zacharias van Hek schreef in 1802 aan zijn zwager dat de Franse troepen terug zouden keren naar Mauritius en dat er binnenkort 'drie Hollandsche Fregatten met ses Transportscheepen' zouden arriveren, waarop zich in totaal 1300 mannen bevonden. Er zouden ook honderd matrozen meekomen, waar Van Hek op zat te wachten:

Ik ben zoo verre gevorderd dat ik geen Enkelde matroos meer heb het
welk myn veel verdriecht veroorzaakt heeft
want hier zyn Verscheyden Vaartuygen die wy continueel
tegens de Zeeroovers moeten Employeeren die meest
met swarte bemand zyn. het is
een groot geluk dat diese colonie behouden is gebleeven
het gaat dusdanig in Revolutieonaeren tyden²⁷⁰

²⁶⁹ P. Smit aan zijn vrouw Maa, Batavia-Medemblik, 28-02-1798 (HCA32-618).

²⁷⁰ Zacharias van Hek aan zijn zwager Jacob Swart, Batavia-Amsterdam, 17-10-1802 (HCA32-1697).

Van Hek is de enige briefschrijver die de woorden ‘Revolutieonaeren tyden’ gebruikte. Andere briefschrijvers schreven over oorlog en vrede of vonden het te moeilijk om over alle gebeurtenissen te schrijven. Cornelis Vis, die zich in tijden van oorlog en onrust in de Republiek zelf bevond, schreef bijvoorbeeld in 1799 aan zijn broer Janis Vis dat hij niet alles op papier kon zetten: ‘Broeder de tyt omstandigheyd is grodt om op pampier te seten’.²⁷¹ De briefschrijvers wilden graag vrede, ieder om zijn eigen redenen. Jan van Lier, nog een kind op het moment van schrijven, schreef bijvoorbeeld in 1799 vanuit Kaap de Goede Hoop aan zijn oom in Rotterdam dat hij hem graag wilde zien: ‘Wat zoude ik gaaren U eens willen zien. ik wenschte daarom maar dat het vrede werd. Want nu durf ik niet op reis gaan. zy mogten het schip eens neemen’.²⁷²

4.2 ‘Een onbezeild en onbestuurbaar schip’. Een schip met een kapot roer

In het brieven corpus zijn vijf brieven opgenomen die verslag doen van een moeizame reis op een schip met een kapot roer. Het fluitschip de *Zeenimph* was in 1802 vertrokken vanuit de Republiek naar Kaap de Goede Hoop met aan boord troepen die getransporteerd moesten worden. De vijf brieven zijn door vier verschillende briefschrijvers geschreven, allemaal met een andere functie aan boord en afkomstig uit een andere sociale stand. Er is een brief van de kapitein van het schip, Cornelis Jacobsz Kooter. Er zijn twee brieven van A. J. van Breeniegen, eerste luitenant artillerie, die met zijn vrouw en kinderen onderweg was naar Batavia. Verder is er een brief van Henricus Wilhelmus Montanus. Hij werd in 1775 geboren als zoon van Petrus Jacobus Montanus, die op dat moment predikant was in Sprundel. De brief dateert uit 1803 en Petrus Jacobus Montanus was op dat ogenblik ‘rustent predikant’ in Etten-Leur bij Breda. Wat de functie van Henricus Wilhelmus Montanus aan boord van de *Zeenimph* was, is niet meer te achterhalen maar uit de overlijdensakte van zijn vader in 1810 blijkt dat hij op dat moment kapitein van de lichte infanterie was.²⁷³ De vijfde brief is geschreven door Jan de Heer die in een brief gericht aan zijn hele familie en al zijn vrienden vermeldde dat hij bombardier en vuurwerker was.

Behalve deze vijf brieven is er tussen de Prize Papers ook een kopie gevonden van een document gericht aan de gouverneur van Suriname, waarin uitgelegd werd waarom de *Zeenimph* in Suriname was aangekomen terwijl het onderweg was naar Kaap de Goede Hoop.

²⁷¹ Cornelis Vis aan zijn broer Janis Vis, Egmond aan Zee-Norman Cross, 27-03-1799 (HCA32-713-391).

²⁷² Jan van Lier aan zijn oom P. Hofstede, Kaap de Goede Hoop-Rotterdam, 30-08-1798 (HCA30-762).

²⁷³ Stadsarchief Breda, J.F. Mirandolle, Allerhande acten (Minuten), 1810, inventarisnummer 1154, aktenummer 20.

de *Zeenimph* was vertrokken vanuit de Bataafse Republiek in een vloot maar onderweg waren de bemanningsleden de andere schepen kwijtgeraakt. Het lukte niet om Kaap St. Augustin ‘te boven te komen’. Hierdoor duurde de reis extra lang waardoor er een tekort ontstond aan etenswaren en water. Ze moesten wel in Suriname aan wal gaan om nieuwe voorraden in te slaan en het roer van het schip te laten maken. Volgens de verschillende luitenants die het document ondertekenden hielden de problemen hierna niet op, want in Suriname kon het schip niet zo goed voorbereid worden op een lange reis en waren de etenswaren die ze in konden slaan minder lang houdbaar dan in ‘het moederland’. Hierdoor was een extra stop in Lissabon noodzakelijk. De luitenants vroegen aan de gouverneur van Suriname om een onafhankelijke commissie die kon onderzoeken of het schip wel echt weer zeilklaar was, want ze wilden niet nog een keer een risicovolle reis voor hun manschappen ondernemen.²⁷⁴

Zo gedetailleerd als in dit verslag zijn de briefschrijvers niet. Ze schreven allemaal op hun eigen manier over hun belevenissen tijdens de reis. Kapitein Cornelis Jacobsz Kooter schreef een brief aan zijn moeder Geurtje Kooter. Hij had behalve een kapot roer ook onenigheid met zijn stuurman: ‘myn sturman is Eenige dispute voor gevalle die hier van het schip af gaat dus begryp UE wel het geen aangenaame Reys voor myn is maar ik troost myn in het lot’.²⁷⁵ Verder vermeldde Kooter dat het roer gemaakt zou worden waarna de reis vervolgd zou worden en hij schreef aan zijn moeder welke kennissen hij onderweg tegen was gekomen.

A. J. van Breeniegen schreef twee brieven, een aan zijn moeder in Gouda en een aan een vriend die ook in militaire dienst was. Er is een opvallend verschil tussen de twee brieven. In de brief gericht aan zijn moeder schreef Van Breeniegen meer over zijn vrouw en kinderen, die zich blijkbaar ook aan boord bevonden en maar een paar regels over de moeilijkheden tijdens de reis:

²⁷⁴ Prize Papers, Memorie aan de gouverneur van Suriname, 22-02-1803 (HCA32-1132).

²⁷⁵ Cornelis Jacobsz Kooter aan zijn moeder Geurtje Kooter, Paramaribo-Amsterdam, 04-03-1803 (HCA32-1132).

onse rys is niet naar onsse
wens uyt gevallen wey adden voor dien
teyt dien wey op zee zyn al op de Caap de
Goede Hoop kunnen zyn dog door de
onbezielhied van ons schip en ons roer
dat in stukkend was konden wy de
brazieliesche kust niet te booven koomen²⁷⁶

Terwijl Van Breeniegen aan zijn moeder schreef dat de reis niet helemaal naar wens was verlopen schreef hij een heel andere brief aan zijn vriend M. Theunissen, die ook in militaire dienst was en zich in Breda bevond. De hele brief bestaat uit een gedetailleerd verslag van de reis, waarin de plaatsen die ze onderweg tegenkwamen en de breedte-graden waar ze zich bevonden nauwkeurig zijn beschreven. Van Breeniegen schreef over de rol die hij zelf had gespeeld in de bijna wanhopige zoektocht naar land om verse etenswaren en nieuw drinkwater in te slaan:

ik ad dan op den 11 dito de wagt
zyde s morgens om 4 uer tegen den stuerman
waar ik meeden de wagt adt wat is dat men
zied weer geen vis meer by ons schip zoude
men weeder zigt by land zyn nonsent nied
zeyde hey dog ik ging wat leggen slaapen waarop
ik om 6 ½ uer weeder wierd geport om in den zee
raad te koomen het welk om myn vooriene gedagte
uyt kwam wey zaagen weeder land waarop wey
zeyn deeden voor een loodsen in dien het moogelyk
waard om heir in te loopen om de swakte van ons roer²⁷⁷

Van Breeniegen had al voorspeld dat ze weer bij land in de buurt waren en dat bleek ook zo te zijn. Er kwamen vijf vaartuigen op hun schip af waarvan ‘de vissers’ van een van hen bij hen aan boord kwamen. Het vaartuig was gebouwd van bomen:

²⁷⁶ A. J. van Breeniegen aan zijn moeder Hor. Daane, Paramaribo-Gouda, 24-02-1803 (HCA32-1132).

²⁷⁷ A. J. van Breeniegen aan zijn vriend M. Theunissen, Paramaribo-Breda, 08-03-1803 (HCA32-1132).

dit vaartuig was geboud van 5 boome
het wek wey in Holland een vlot zoude noeme
Egter was eider stuk houd van vooren schuyn toe
gekap en daar hiefen die lieden een zeyl op
en dorsten en zoo goed met de groote ociaan
vaaren als wey met ons groote schip²⁷⁸

Van Breeniegen vergeleek het voor hem vreemde vaartuig met de vaartuigen die hem bekend waren, in dit geval een vlot. Hij verwonderde zich erover dat de vissers met hun kleine vaartuig op de oceaan durfden te varen. Een andere briefschrijver die deze ontmoeting in zijn brief beschreef was Jan de Heer. In tegenstelling tot Van Breeniegen schreef hij niet over vissers maar over ‘Negers’:

wy quame in Zuyd america voor Rio Grande te Landt alwaar
wy wel draa door Negers 2 a 3 besorgt wierde de welke met een
Jagt van 5 Groote [vlek] Balke met elkander vast gemaakt
Naar ons toe Zeylde Moeder en Vader lieff Na ondervind ik
dinge die een Zee Man die 14 a 16 Ryse gedaan heeft niet ondervindt²⁷⁹

Jan de Heer vergeleek het vaartuig niet met een vlot maar noemde het een jacht. Blijkbaar was het zijn eerste of een van zijn eerste reizen, want hij merkte op dat de meeste zeemannen die wel veertien of zestien reizen hadden gemaakt nog niet zoveel meegemaakt zouden hebben als hij. Uit zijn brief spreekt ook een zekere opwinding. Hij schreef dat hij al ‘een 3de Gedeelte’ van ‘Gods wonderbaare weereld’ had gezien en hoopte ‘het 4de ook te beschouwen’.²⁸⁰

De brief van Henricus Wilhelmus Montanus was van de vier brieven het somberst. Hij schreef aan zijn vader dat hij eigenlijk naar huis wilde en zijn ontslag wilde nemen want hij vond het niets om zo met zijn leven te spelen:

²⁷⁸ Ibidem.

²⁷⁹ Jan de Heer aan zijn zussen, broers, vrienden, moeder en vader Simon de Heer, Paramaribo-Gouda, 05-03-1803 (HCA32-1132).

²⁸⁰ Ibidem.

dan werder na holland ander neeme ik myn
demiscie want om met myn leve zoo te speele
zoo dat ik het nog eens verliesen zou wy hebbe
2 vorkome gehad dat ik dagt ik zal my beryde
tot god want wy dagte zoo te vergaan²⁸¹

Uit deze brief komt een andere toon naar voren dan uit de brief van Jan de Heer. De toon in de brief van laatstgenoemde was veel avontuurlijker, terwijl Montanus het liefst niet met zijn leven wilde spelen. Hij vond de reis te gevaarlijk.

Al met al is het opvallend dat zowel Cornelis Kooter als A. J. van Breeniegen zich in de brieven aan hun moeders op de vlakte hielden over hun reis en geen gedetailleerde beschrijving gaven. Kooter moet als kapitein van de *Zeenimph* wel goed van alles op de hoogte zijn geweest en dat Van Breeniegen dat ook was, blijkt uit de brief aan zijn vriend M. Theunissen. Beiden, vooral Van Breeniegen, kozen ervoor hun moeders niet alle informatie te geven. Het zou kunnen dat ze de gevaarlijke zeereis geen informatie voor vrouwen vonden of dat ze hun moeders niet ongerust wilden maken. Jan de Heer schreef wel uitgebreid over zijn belevenissen in de brief die gericht was aan zijn hele familie en al zijn vrienden en uit zijn brief klonk een avontuurlijke toon. Henricus Wilhelmus Montanus schreef aan zijn vader dat hij eigenlijk ontslag wilde nemen omdat hij te veel gevaar liep op de reis. Hieruit blijkt dat alle briefschrijvers dezelfde reis op een andere manier hadden ervaren.

4.3 Brieven aan krijgsgevangenen

Tijdens de revolutionaire en napoleontische oorlogen (1792-1815) maakten de Britten schepen buit uit allerlei landen, zoals Frankrijk, Denemarken, Noorwegen en de Republiek. Als de Britten een schip kaapten betekende dit dat de bemanning gevangen genomen werd. Zij werden krijgsgevangenen.²⁸² Tussen de Prize Papers zijn 24 brieven gevonden die vanuit allerlei plaatsen in de Republiek geschreven zijn aan krijgsgevangenen die zich in Engeland bevonden in speciale kampen en gevangenissen. De brieven zijn ook geadresseerd aan ‘de heren Van Dijck, Gevers & Co’. Zij waren, zoals te lezen in de adressen, ‘Agenten der Marine der Bataafse

²⁸¹ Henricus Wilhelmus Montanus aan zijn vader Petrus Johannes Montanus, Paramaribo-Etten, 25-02-1803 (HCA32-1132).

²⁸² Tim Leunig, Jelle van Lottum en Bo Poulsen, ‘How bad were British prison hulks in the Napoleonic wars? Evidence from captured Danish and Norwegian seamen’, *Economic History Working Papers* 232 (2016) 1-3.

Republiek'.²⁸³ Deze agenten hadden tussen 1797 en 1803 de verantwoordelijkheid voor de krijgsgevangenen in Engeland en waren aangesteld door de overheid van de Republiek.²⁸⁴ Blijkbaar faciliteerden zij ook de correspondentie tussen de krijgsgevangenen en hun familieleden en vrienden.

Er bevonden zich tien geadresseerde mannen in gevangenissen op land, waaronder een gevangenis in Peterborough en een in Great Yarmouth. Van deze tien mannen zaten er echter zeven gevangen in Norman Cross, het eerste kamp ter wereld dat speciaal gebouwd was voor krijgsgevangenen. Norman Cross bevond zich in Huntingdonshire in Engeland en werd gebruikt van 1797 tot 1814. De zeventuizend gevangenen die daar waren woonden in barakken achter hoge muren. In het kamp waren eetruimtes, keukens en een medische afdeling.²⁸⁵

De filosoof Paul Chamberlain merkte op dat de omstandigheden in gevangenissen op land vaak iets beter waren dan die in gevangensschepen, die ook wel *hulks* werden genoemd. Deze schepen werden in gebruik genomen omdat de gevangenissen op land te vol waren. Toch was het volgens hem ook niet zo dat de condities in gevangensschepen erg slecht waren.²⁸⁶ De andere veertien geadresseerden zaten gevangen in deze gevangensschepen. Het is niet duidelijk hoe lang de geadresseerden van de brieven al krijgsgevangenen waren en hoe lang ze nog moesten blijven. Een Noorse of Deense krijgsgevangene werd tussen 1807 en 1814 gemiddeld 924 dagen gevangen gehouden, maar er waren grote verschillen. Sommige zeelieden zaten maar drie dagen gevangen op een gevangenschip en anderen meer dan zeven jaar.²⁸⁷

Franse auteurs, waaronder Baron de Bonnefoux (1782-1855) en Charles Dupin (1784-1873), hebben deze schepen in de negentiende eeuw onder andere beschreven als 'drijvende graftombes'.²⁸⁸ Uit recent onderzoek is echter gebleken dat de omstandigheden op de schepen niet zo slecht waren als de beschrijving 'drijvende graftombes' doet vermoeden. Historici Tim Leunig, Jelle van Lottum en Bo Poulsen hebben met behulp van Britse administratieve gegevens van Deense en Noorse krijgsgevangenen uit *The National Archives* in Londen onderzocht hoe erg het was om gevangen genomen te zijn door de Britten tijdens de napoleontische oorlogen en of de kans gevangen genomen te worden zeelieden ervan weerhield aan te monsteren op een schip. Zij concludeerden dat de sterftecijfers op de Britse

²⁸³ Onder andere in het adres van de brief van Dorothea Visser-de Zwart aan haar man Jan Visser, Rotterdam-Chatham, 13-04-1798 (HCA32-713-391).

²⁸⁴ Paul Chamberlain, *The Napoleonic prison of Norman Cross. The lost town of Huntingdonshire* (Gloucestershire 2018) 34.

²⁸⁵ Idem, 9.

²⁸⁶ Paul Chamberlain, *Hell upon water: prisoners of war in Britain 1793-1815* (Gloucestershire 2008) 55-57.

²⁸⁷ Leunig, Van Lottum en Poulsen, 'How bad were prison hulks in the Napoleonic wars?', 19.

²⁸⁸ Chamberlain, *Hell upon water*, 55.

gevangenisschepen relatief laag waren. Van de 3655 Deense en Noorse zeelieden waarvan bekend is om welke reden hun gevangenschap werd beëindigd was dat 194 keer door overlijden. Ervan uitgaande dat de gemiddelde tijd dat iemand gevangen was 925 dagen was betekende dit een sterftecijfer van 2.06 procent per jaar. Dat de sterftecijfers niet heel hoog waren kan betekenen dat de omstandigheden op de gevangenisschepen redelijk goed waren en de voeding op zijn minst genoeg was om te overleven.²⁸⁹

De veertien mannen die gevangen zaten op gevangenisschepen bevonden zich onder andere op de *Sandwich* die in de rivier van Chatham lag en de *San Damaso* in Portsmouth. In 1798 waren er op de *San Damoso* 812 krijgsgevangenen afkomstig uit de Republiek.²⁹⁰ De geadresseerden bevonden zich op deze schepen allemaal in een vergelijkbare situatie. Het is interessant om te onderzoeken wat de onderwerpen waren waar de scribenten over schreven en hoe bezorgd zij waren over het lot van hun familieleden.

Alieda de Noor was erg ongerust over haar man Jan Sels de Jonge. Ze was bang dat haar man zou overlijden en schreef een brief waarin ze haar angst uitdrukte dat haar man al overleden zou zijn voor de brief zou arriveren: ‘zoo dese wynige leetteren te laat komen o myn god waar om mag ik dan niet met u sterven’.²⁹¹ Elizabeth de Jong schreef dat zij erg verlangde om haar man weer ‘mond tot mond’ te spreken.²⁹² Zij wenste haar man ook ‘al het nodige na ziel en lighaam en dat de god van hemel en van aarde’ hem zou ondersteunen.²⁹³ Er waren meer briefschrijvers die hun geliefden bemoedigende woorden toezonden. Heinderk Kneynenburghe schreef aan zijn zoon dat hij ‘Godt voor oogen’ moest houden en moest hopen op ‘verlossingen’.²⁹⁴ A. de Vries schreef aan zijn zoon Hermanus Pieter de Vries dat hij troost moest zoeken bij God en dat hij hoopte dat zijn zoon snel vrij zou mogen komen:

Voorts wens ik dat de blyde dag voor u en ons mag haast komen

Dat uwe verlossing mag komen dat gy ontslagen meugt worden

Uyt slaverny en het mensdom Zy mag verblyden door den vrede in Europa²⁹⁵

²⁸⁹ Leunig, Van Lottum en Poulsen, ‘How bad were prison hulks in the Napoleonic wars?’, 23-26.

²⁹⁰ Chamberlain, *Hell upon water*, 58-62.

In dit boek is een lijst met namen en locaties van de gevangenisschepen te vinden.

²⁹¹ Alieda de Noor aan haar man Jan Sels de Jonge, Pernis-Chatham, Waarschijnlijk april 1799 (ingesloten bij brief van Heinderck Kneynenburghe) (HCA32-713-391).

²⁹² Elizabeth de Jong aan haar man Jan van den Berg, Hoogvliet-Chatham, 19-04-1799 (HCA32-713-391).

²⁹³ Ibidem.

²⁹⁴ Heinderck Kneynenburghe aan zijn zoon Klaas Kneynenburghe, Pernis-Chatham, 12-04-1799 (HCA32-713-391).

²⁹⁵ A. de Vries aan zijn zoon Hermanus Pieter de Vries, Amsterdam-Portsmouth, 07-04-1799 (HCA32-713-391).

Behalve bemoedigende woorden stuurden sommige families ook geld op naar hun zonen. De ouders van Ary Dirkse Dijkhuize schreven op 20 april 1799 dat zij op 14 december 1798 hadden gehoord dat hun zoon de vijf gulden die ze gestuurd hadden gekregen had, alleen hadden zij ook nog een keer zes gulden gestuurd: ‘wy hebbe u nog 6 gl gestiert En als gy Die nog niet hebt soo moet gy Aan cantoor van greves van Dijk schryve of daar Geen gelt voor u gekome is’.²⁹⁶ Blijkbaar regelde het kantoor van Van Dijk, Gevers & Co behalve de correspondentie ook geldzaken.

Behalve via Van Dijk, Gevers & Co kregen familieleden ook informatie over hun geliefden via andere families waarvan een zoon krijgsgevangene was. Dirk Dijkhuize schreef in dezelfde brief namelijk dat hij had gehoord dat zijn zoon ‘met 21 genome was’ maar nu nog maar met vier was overgebleven: ‘dat is Leen huyge met een soon van Albert dat is klaas verbaan Die zitte op het schip de gelykheyt’.²⁹⁷ Blijkbaar kende Dijkhuize de families van andere krijgsgevangenen en wist hij met welke mannen zijn zoon zich daar bevond.

De informatie kwam niet alleen uit brieven die krijgsgevangenen aan hun familieleden stuurden maar ook van mannen die in Engeland waren geweest. R. van den Berg schreef een brief aan zijn vriend Laurent Kuyp. Blijkbaar was Van den Berg net terug van een ‘swere Reys’ en had hij Kuyp gezien in Chatham.²⁹⁸ Het zou kunnen dat R. van den Berg zelf ook krijgsgevangene was geweest en nu voor de mannen die hij daar kende en daar had achtergelaten langs ging bij hun familieleden. Hij schreef namelijk dat hij bij de moeder van Laurent Kuyp was langsgegaan om haar op de hoogte te stellen van de situatie waar haar zoon zich in bevond en daar ook de vriendin van Kuyp had gezien:

ik Ben denselve morge na u moeder gegaan haar in een goede
welstand met het verdere huys gesin aantreffende
heb ik haar volkooime van alles verslag
gedaan en my daar op belooft alle moete
Aen te wende om u te helpe waar van ik
haar de Beste weg heb aan het verstand
gebragt ook heb ik u mise in een welstand

²⁹⁶ Dirk Dijkhuize aan zijn zoon Ary Dirks Dijkhuize, Scheveningen-Portsmouth, 20-04-1799 (HCA32-713-391).

²⁹⁷ Ibidem.

Op het schip *Gelykheid* zaten tussen 1798 en 1800 Franse en ‘Nederlandse’ krijgsgevangenen. Het schip bevond zich ook in Chatham, net als de *Sandwich*.

²⁹⁸ R. van den Berg aan zijn vriend Laurent Kuyp, Amsterdam-Chatham, 24-04-1799 (HCA32-713-391).

gevonden haar mede u toestand gemeld
waar mede sy veel leek te doen te hebbe²⁹⁹

Zowel de moeder als de vriendin van Laurent Kuyp maakten zich dus zorgen en wilden ervoor zorgen dat hun geliefde snel weer thuis zou komen. Van den Berg schreef ook aan zijn vriend over de situatie in de Republiek. Hij hoopte dat het snel vrede zou worden want het was voor hem moeilijk was om aan werk te komen: ‘ik sie geen kanst om aan de kost te koomen’.³⁰⁰

Laurent Kuyp was niet de enige die aan Van den Berg had gevraagd bij zijn familie langs te gaan, hij ging namelijk ook langs bij de vrouw van Jacob Hutte. Dit was met een speciale reden. Jacob Hutte had aan Van den Berg gevraagd om uit te zoeken of zijn vrouw niet weer vreemdging en Van den Berg schreef nu zijn bevindingen aan Hutte:

ik heb door informaasie Bekoome Dat u vrouw sig na u wens schikt
Doen u verseecken dat sy met Tomas niets
op heeft ook by hem niet aan boort is geweest
maar by haar meuy is tuysgegaan³⁰¹

Blijkbaar was de vrouw van Jacob Hutte, Elizabet Muller, in de gaten gehouden en kon met zekerheid worden gezegd dat ze niet was vreemdgegaan. Zij ontkende dit zelf ook in een door haar meegestuurde brief aan haar man:

jaap lief gy bend bang dat ik weer met die
schelm heef en gelaten dee de oorsaak van [vlek] myne
verdriet is daar hoef gy noot of eewigheyd bang
voor [vlek] te wesen en voor niemand als de
hoer wou splelen dan hoefde ik zo armoed niet
uyd te staat met myn kinderen³⁰²

Elizabet Muller verzekerde haar man dat ze geen contact had gehad met de eerder genoemde Tomas, die zij ‘die schelm’ noemde. Ze wilde haar man juist graag weer zien en hoopte dat hij

²⁹⁹ R. van den Berg aan zijn vriend Laurent Kuyp, Amsterdam-Chatham, 24-04-1799 (HCA32-713-391).

³⁰⁰ Ibidem.

³⁰¹ R. van den Berg aan ‘mede burger’ Jacob Hutte, Amsterdam-Chatham, 24-04-1799 (HCA32-713-391).

³⁰² Elizabet Muller aan haar man Jacob Hutte, Amsterdam-Chatham, 20-04-1799 (HCA32-713-391).

zijn ‘liefe kend mog sien’, die zo op hem leek en naar hem was vernoemd.³⁰³ Elizabet Muller had namelijk niet lang daarvoor een zoon gekregen die ze Jacob had genoemd en had laten dopen op 17 augustus 1798.³⁰⁴ Er was dus een grote kans dat Hutte, die op reis was geweest en nu gevangen genomen was, zijn zoon nog niet had gezien. R. van den Berg noemde het jongetje ook in zijn brief, op een minder liefdevolle manier dan Elizabet Muller: ‘om trend u kind het is dik en vet’.³⁰⁵ Uit het doop-, trouw- en begraafregister van het Stadsarchief Amsterdam blijkt dat de zoon van Jacob Hutte en Elizabet Muller niet oud is geworden. Het is niet bekend of Jacob Hutte terug is gekomen uit zijn krijgsgevangenschap maar het is te hopen dat hij zijn kind nog heeft kunnen zien voor het overleed op 4 februari 1801.³⁰⁶

Uit bovenstaande voorbeelden blijkt dat de scribenten zich zorgen maakten over hun geliefden die gevangen zaten op de gevangenis-schepen en bemoedigende woorden schreven. Elizabet Muller noemde echter ook dat ze thuis in armoede leefde. Hier schreven andere briefschrijvers ook over. Zij lijken soms bezorgder te zijn geweest over hun eigen lot dan over de situatie waar hun familieleden zich in bevonden. Aleyda Smit schreef aan haar zoon dat ze geen geld had om op te sturen: ‘het is hier alles bedroef sligt hier is niet de verdienen zoo dat wy niet in staat zyn om u het gene te senden’.³⁰⁷ Andere vrouwen hadden ook moeite om rond te komen. De vrouw van Alecsander Vebruggen schreef behalve haar eigen brief aan haar man ook nog een korte boodschap uit naam van de ouders van ‘Vlaaman’, die zich blijkbaar met Verbruggen op het gevangenis-schip *Sandwich* in Chatham bevond. Uit deze brieven komt naar voren dat Vrouw Verbruggen, zoals ze zichzelf noemde, en de ouders van ‘Vlaaman’, beiden moeite hadden om rond te komen. Vrouw Verbruggen was vooral bezorgd over het lot van haar kinderen en haarzelf. Dat haar man gevangen zat betekende ook dat zij niet wist hoe ze aan geld moest komen:

alles is bitter duur daar is Voor
ons geen leeven mer aan ik Wensten Wel
als dat UE maar al hier waar dan
konnen Wey met malkaar sukkelen
Want soo langer met 2 kinderen tee sukke
dat valdt myn ook niet plasurig en soon

³⁰³ Ibidem.

³⁰⁴ Stadsarchief Amsterdam (SAA) 5001, inv. afl. 34, DTB Oude Kerk, 07/1795-12/1800.

³⁰⁵ R. van den Berg aan ‘mede burger’ Jacob Hutte, Amsterdam-Chatham, 24-04-1799 (HCA32-713-391).

³⁰⁶ SAA 5001, inv. afl. 1267, DTB Heiligewegs- en Leidsche Kerkhof, 10/1797-10/1801.

³⁰⁷ Aleyda Smit aan haar zoon Coert Herdrik, Amsterdam-Plymouth, 19-04-1799 (HCA32-713-391).

UE geliefde man Weer schreyft dan ver
sokk vrundelyk aan UE als dat gy meyn
Een schreyte hoe dat ik aan geldt komt
want ik heb tot nog toe geen duyt ontvange
vanal ugeldt dat gy toe goedt hebt gemaakt³⁰⁸

Van de vierentwintig briefschrijvers die aan krijgsgevangenen schreven, hadden elf zelf moeite om rond te komen en schreven nog eens drie andere over de zware winter die ze hadden moeten doorstaan.³⁰⁹ Hoewel sommige ouders geld opstuurden naar hun zonen via Van Dijck, Gevers & Co, wisten andere families, vooral echtgenotes van de mannen, niet hoe ze zelf aan geld moesten komen nu hun geliefde gevangen zat. Heinderck Kneynenburghe schreef zelfs aan zijn zoon Klaas Kneynenburghe dat hij wel geloofde dat ‘het ter slegt uyt’ zag voor zijn zoon maar dat het thuis net zo slecht was.³¹⁰ Hoewel de meeste briefschrijvers hun gevangen geliefden bemoedigende woorden schreven lijkt het erop dat de briefschrijvers zich niet boven gemiddeld zorgen maakten om hun geliefden. Het zou kunnen dat zij wisten dat de situatie in de gevangenissen en aan boord van de gevangenisschepen niet al te slecht was. Bovendien hadden zij in de Republiek ook veel problemen en maakten veel van hen een moeilijke tijd door.

³⁰⁸ Vrouw Verbruggen aan haar man Alecsander Verbruggen, Dordrecht-Chatham, 09-04-1799 (HCA32-713-391).

³⁰⁹ Deze zware winter is al eerder beschreven op bladzijdes 68-75 in de paragrafen ‘Vee’ en ‘‘Het is hier deksels warm’’. Briefschrijvers over het klimaat’.

³¹⁰ Heinderck Kneynenburghe aan zijn zoon Klaas Kneynenburghe, Pernis-Chatham, 12-04-1799 (HCA32-713-391).

4.4 Reflectie en conclusie

Hoewel het niet mogelijk is om aan de hand van honderdzestig brieven het wereldbeeld van mensen uit de lage- en middenstand volledig te reconstrueren, is in dit hoofdstuk getracht een inkijkje te geven in de belevingswereld van de briefschrijvers. De verschillende onderwerpen waar de briefschrijvers veelvuldig over schreven zijn aan bod gekomen. Daarnaast is gekeken welke overeenkomsten en verschillen er waren als briefschrijvers over hetzelfde onderwerp schreven of aan geliefden schreven die zich in een vergelijkbare situatie bevonden.

De briefschrijvers schreven over persoonlijke en maatschappelijke onderwerpen. Sommige onderwerpen leken op het eerste gezicht persoonlijk maar bleken over een breder voorkomend probleem in de samenleving te gaan, zoals de koude winter van 1799 die zowel direct als indirect veel gevolgen had gehad voor het vee in de Republiek. Uit alle windstreken van de Republiek kwamen hier berichten over, de heftigste uit Nijmegen, waar zowel mensen als vee verdrongen waren.

In dit hoofdstuk is het ook gebleken dat één briefschrijver vaak niet het complete verhaal schreef. Dit kwam vooral naar voren in hoe verschillende briefschrijvers over dezelfde reis op een schip met een kapot roer schreven. Sommige briefschrijvers lieten bewust een element achterwege, misschien om hun familieleden niet ongerust te maken. Andere briefschrijvers dikten verhalen hier en daar aan, wellicht om een spannendere brief te schrijven. Op het gebied van cijfers ging het vaak mis, de drie briefschrijvers die over het vervoeren van vee aan boord van hun schip schreven noemden alle drie andere data en andere aantallen beesten. Toch was de boodschap die de meeste briefschrijvers uiteindelijk overbrachten wel hetzelfde, ze wilden namelijk graag hun geliefden weer zien.

Hoofdstuk 5. Conclusie

In dit onderzoek is een onderscheid gemaakt tussen ‘hoge briefcultuur’ en ‘lage briefcultuur’. De ‘hoge briefcultuur’, de praktijk van het briefschrijven en de inhoud van brieven geschreven door de elite van de achttiende-eeuwse Republiek, is binnen dit onderzoek buiten beschouwing gelaten. Het onderzoek draaide om de ‘lage briefcultuur’, de praktijk van het briefschrijven en de inhoud van brieven geschreven door mensen afkomstig uit de lage- en middenstand van de Republiek. Er is een brieven corpus samengesteld met honderdzestig brieven uit de Prize Papers, documenten die door Britse kapers zijn buitgemaakt op vijandelijke schepen tussen 1652 en 1815.

In dit onderzoek is zowel aandacht besteed aan de praktijk van het briefschrijven als aan de inhoud van de brieven zelf. Dat maakte het aan de ene kant een tweeledig onderzoek maar aan de andere kant is hierdoor een completer beeld geschetst en kan een vollediger antwoord gegeven worden op de vraag wat er vastgesteld kan worden over de briefconventie, de taalvaardigheid en het wereldbeeld van de lage- en middenstand van de Republiek tussen 1780-1800.

5.1 De praktijk van het briefschrijven

In de Republiek lag de alfabetiseringsgraad hoger dan in andere Europese landen. Er was een relatief hoog percentage alfabeten. Deze mensen konden in theorie allemaal brieven schrijven en gebruik maken van brievenboeken. Brievenboeken werden vaak herdrukt, wat erop wijst dat de vraag naar brievenboeken groot was. Toch zijn er binnen dit onderzoek niet veel overeenkomsten gevonden tussen de brieven uit het brieven corpus en de geanalyseerde brievenboeken.

De meeste gelijkenissen tussen de brieven en de brievenboeken zijn aangetroffen in de brievenboeken van Hakvoord, Jacobi en Koolenkamp. De andere geanalyseerde brievenboeken, waaronder het brievenboek van Gellert, lijken toch niet door de lage- en middenstand te zijn gebruikt. Voorbeeldbrieven uit deze brievenboeken waren uitgebreider en gedetailleerder dan de meeste brieven in het brieven corpus. Hoewel Willemijn Ruberg in haar onderzoek naar brieven geschreven door de elite weinig bewijs vond dat de elite gebruik maakte van adviesliteratuur, lijken de voorbeeldbrieven uit bijvoorbeeld het brievenboek van Gellert qua woordenschat meer op de brieven van de elite die in Rubergs onderzoek naar voren komen dan op de brieven van de lage- en middenstand die binnen dit onderzoek geanalyseerd zijn.

De woordenschat en taalvaardigheid van de scribenten uit dit onderzoek lijkt namelijk niet heel groot te zijn geweest. De taal die ze gebruikten in hun brieven is eenvoudig te noemen. Scribenten maakten niet of nauwelijks gebruik van interpunctie en plaatsten hoofdletters op willekeurige plaatsen. Ingewikkeldere woorden werden bovendien door veel briefschrijvers fonetisch geschreven. In de achttiende eeuw waren er weliswaar geen vastgestelde spelling- en grammaticaregels en in die zin was er voor de briefschrijvers misschien geen goed of fout. Het is echter wel zo dat de brieven van de scribenten uit dit onderzoek qua taalgebruik, woordenschat en interpunctie van een ander, lager niveau zijn dan de brieven van de elite die bijvoorbeeld Willemijn Ruberg in haar onderzoek heeft gebruikt.

Waarschijnlijk functioneerden de brievenboeken voor sommige briefschrijvers wel als referentiewerken maar de invloed van onderwijs en de sociale omgeving lijkt groter te zijn geweest. Formulier taalgebruik was aangeleerd, dat is duidelijk terug te zien aan het feit dat mensen afkomstig uit de lage stand de epistolaire aanspreekvorm UE wel gebruikten in formulaire openingsformules maar daarna vaak overschakelden op de aanspreekvormen ‘gij’ en ‘u’. Bovendien lijken de briefschrijvers niet op de hoogte te zijn geweest van enkele basisregels die in brievenboeken werden uitgedragen. Zo mocht volgens de meeste brievenboeken de datum op een brief niet bovenaan geschreven worden, dat getuigde van slechte smaak. De meerderheid van de briefschrijvers uit dit onderzoek schreef de datum echter wel bovenaan de brief.

5.2 De inhoud van de brieven

Het is niet mogelijk om aan de hand van honderdzestig brieven uitspraken te doen over het wereldbeeld van de lage- en middenstand in de Republiek tussen 1780-1800 maar aan de hand van deze brieven is wel onderzocht over welke onderwerpen de briefschrijvers veelvuldig schreven. Hieronder waren persoonlijke onderwerpen, zoals zwangerschappen, maar ook maatschappelijke onderwerpen, zoals oorlog. Veel briefschrijvers maakten zich zorgen en schreven hierover. Ze maakten zich zorgen om geld, over een spoedige en veilige thuiskomst van een familielid of het niet ontvangen van een brief van hun geliefde. De communicatie via brieven was de enige mogelijke communicatie maar kon moeizaam verlopen doordat een brief maanden onderweg was of kwijt kon raken. Om met deze onzekerheid om te gaan schreven briefschrijvers vaak meerdere keren over belangrijke gebeurtenissen, vooral als het niet duidelijk was of de geadresseerde voorgaande brieven ontvangen had. Uiteindelijk hoopten alle briefschrijvers dat ze een antwoord zouden ontvangen op hun brieven.

5.3 Slotbeschouwing

Uit zowel het gedeelte over de praktijk van het briefschrijven als het gedeelte over de inhoud van de brieven is naar voren gekomen dat niet alle briefschrijvers in staat waren een uitgebreide brief te schrijven met een persoonlijke inhoud, los van het formulaire taalgebruik. Sommige briefschrijvers wisten niet hoe ze over een bepaald onderwerp moesten schrijven omdat het voor hen te ingewikkeld was of omdat ze er liever thuis over spraken. Dit kan wijzen op een onvoldoende woordenschat en schrijfvaardigheid om alle belevenissen en gevoelens op papier te zetten.

Hoewel niet iedereen met gemak een vloeiende brief kon schrijven, werden educatie van kinderen en het aanleren van schrijfvaardigheden wel van belang geacht door de briefschrijvers. Dit is onder andere te zien aan de ouders die de hand van hun kind vasthielden en zo hun kind een boodschap lieten schrijven in een brief. In dit bericht werd in sommige gevallen al de formulaire taal geschreven die de kinderen later waarschijnlijk op school zouden leren.

Een uitstekende schrijfvaardigheid of niet, scribenten bleven hopen op een bericht van hun familieleden en vrienden. De onzekerheid over het lot van hun geliefden hield veel briefschrijvers bezig, net als hun eigen situatie, die in de turbulente periode 1780-1800 heel zorgwekkend kon zijn. Terugkomend op de titel ‘Spreeken is zilver, schrijven is goud’, blijkt uit dit onderzoek dat het voor de scribenten eigenlijk precies andersom was. Niet schrijven maar spreken had de voorkeur. Hun geschreven boodschappen waren een bittere noodzaak, het was de enige manier om overzee contacten te onderhouden. Met behulp van brieven werden vriendschappen en familiebanden aangehaald maar het liefst wilden zij hun geliefden zien en spreken, zodat uitgebreid verslag kon worden gedaan over de belevenissen die ze hadden meegemaakt in elkaars afwezigheid. Hier zinspeelden meerdere briefschrijvers op.

Tot slot moet nog opgemerkt worden dat het spreekwoord ‘spreken is zilver, zwijgen is goud’ als basis heeft gediend voor de titel van dit onderzoek, maar dat het aangepast is om op het belang van schrijven en de geschreven tekst als bron te wijzen. Voor onderzoekers zijn de bewaard gebleven brieven namelijk wel ‘goud’, de brieven uit de Prize Papers vormen een waardevolle bron voor allerlei soorten onderzoek, zowel taalkundig als inhoudelijk.

Bijlage 1. Bronnen en literatuur

Geraadpleegde archieven

Nationaal Archief (NA) Den Haag

Archief Verenigde Oostindische Compagnie:

NA 1.04.02, inv.afl. 14525, folionummer 1, Zacharias van Hek op de Constitutie.

NA 1.04.02, inv.afl. 6539, folionummer 11, Harmanus Colf op het schip de *Hoolwerf*.

NA 1.04.02, inv.afl. 6565, folionummer 109, Harmanus Kolff op het schip de *Jonge Thomas*.

National Archives Kew, Londen

Records of the High Court of Admiralty (HCA):

HCA30-339

HCA30-340

HCA30-341

HCA30-342

HCA30-343

HCA30-344

HCA30-345

HCA30-346

HCA30-347

HCA30-348

HCA30-762

HCA32-617

HCA32-618

HCA32-695-174

HCA32-695-175

HCA32-713-391

HCA32-1132

HCA32-1697

Noord-Hollands Archief, Haarlem (NHA)

Doop-, trouw- en begraafregisters Noord-Hollands Archief:

NHA DTB, Reg. 3 fol. 13, Huwelijk Everhardus Daniel Battaké en Maria Elizabeth van Nueborgh, Amsterdam 19-08-1831.

Regionaal Archief Nijmegen (RAN)

Doop-, trouw- en begraafregisters Regionaal Archief Nijmegen:

RAN DTB 52, inv.afl. 47, Doopregister Evangelisch-Lutherse Gemeente Nijmegen, 1674-1907.

Stadsarchief Amsterdam (SAA)

Archief van de Burgelijke Stand: doop-, trouw- en begraafboeken van Amsterdam:

SAA 5001, inv.afl. 34, DTB Oude Kerk, 07/1795-12/1800.

SAA 5001, inv.afl. 1267, DTB Heiligewegs- en Leidsche Kerkhof, 10/1797-10/1801.

Stadsarchief Breda (SAB)

Notariële archieven Breda:

SAB Notariële akte 1154, J.F. Mirandolle, Allerhande acten (Minuten), 1810, aktenummer 20.

Stadsarchief Rotterdam (SAR)

Doop-, trouw- en begraafregisters Rotterdam:

SAR DTB 152, Doop rooms-katholiek Steiger, Trouw rooms-katholiek, folionummer 1-02, 1784, Trouwinschrijving Joannes de Visser en Dorothea de Swart.

SAR DTB 153, Doop rooms-katholiek Steiger; Trouw rooms-katholiek, folionummer 1-02, 1798, doop Dorothea de Visser, dochter van Joannes de Visser en Dorothea de Swart.

Bronnen en literatuur tot 1900

Anoniem, Handleiding Tot De Kunst van Brieven Schryven, Met alles wat daar toe Behoord; onder byzondere en eenvoudige Reegelen gebragt, Als meede Noodige Grondregelen, Om met wysheid en eere zig in alle gevallen te gedragen, door het schryven van Brieven, &c. Tweeden Druk, Vermeedert om met een Tafel van Courant-geld in Banco-geld, Als meede Aanhangzel van Formulieren En Zamenspraken, Over alles wat tot het schryven der Brieven behoord (Amsterdam: Bernardus Mourik, z.j.)

KB 1756 G 101, 30 B 9

Anoniem, Nieuwe Handleiding Tot De Manier Van Brieven Schryven. Vervattende de Regelen en onderrigtingen, om over allerlei soorten van onderwerpen Brieven op te stellen. Opgeheldert door verscheidendheid van Voorbeelden, mitsgaders een verzameling van Brieven over de gewigtigste onderwerpen van aangelegendheid, in de zamenleving. De wyze van Boodschapbriefjes op te stellen, en hoe de Opschriften der Brieven volgens de Rang en Staat moeten gesteld worden. Volgens een geheel nieuw ontwerp opgesteld, ten dienste van allen, en byzonder voor Jonge Heeren en Juffrouwen, en aankomende Jongelingen, om zich tot een beschaafde wyze van Brieven Schryven te gewennen. Uit het Engelsch vertaald. (3^e druk, Amsterdam: S. J. Baalde, 1770)

UBL 1193 G 19

Bange, J. J. H., *Professor Gellert herdacht. Een levensbeeld voor onzen tijd* (Sappemeer 1870).

Effen, Justus van, *De Hollandsche Spectator. Aflevering 31-60: 8 februari 1732-23 mei 1732* (ed. Elly Groenenboom-Draai) (Leiden 1998) 55.

Gellert, Christian Fürchtegott, *Gellert's brieven, benevens eene verhandeling over den goeden smaak in het schrijven van brieven* (Utrecht 1776).

Hakvoord, B., *Gemene Zend-brieven, Zo die in de Duitse Scholen van Nederland worden geleert .Geheel vernieut, en veel Verbetert; Met byvoeging van verscheiden noodzakelyke dingen, als Requesten, Houwelijks-Voorwaarden, Accoorden, Paspoorten, Bestédingen, Leer-Brieven, Rente-Brieven, Quitántien, Huur-cedelen, Koop-cedelen, enz. Alles geschikt na 't hedendaagse gebruik, en tot dienst van de Leerbegerige Jeugd in Druk uitgegeven* (Amsterdam: Cornelis van Limbeek, 1755)

KB 26 J 28

Horn, W. O. von, *Drie dagen uit Gellerts leven* (Leeuwarden 1858).

Jacobi, Heyman, Gemeene Send-Brieven, Profytelyck Voor d'Ouders, Meesters ende Kinders, om te Leeren brieven dichten, wel te leesen, en ordentlyck te schryven. Daer by gevoegt Sommige notable Spreucken: als oock Contracten, Obligatien, Quitantien, &c. Gedrukt en te bekomen in 's Gravenhage, By Cornelis van Zanten, Ordinaris Stads en Kleinzegel Drukker (Den Haag 1751)

KB 30 H 58

Koolenkamp, W, Send-brieven, Dienstig voor de Jeugd/ om door het Lezen en Schryven dezelve in hare Leer-Oeffeningen van jongs op een begrip te doen krygen. Nevens eenige stigtelyke Gedigten, onderwys in de eerste beginzelen der Reken-konst, Contracten, Obligatien, Quitantien, Wissel-Brieven, Assignatien, &c. Ten nutte der Jonkheid (Utrecht: Jan van Terveen 1764)

KB 489 H 13

Bronnen en literatuur na 1900

Ariès, Phillippe en Georges Duby (red.), *Geschiedenis van het persoonlijk leven. De Franse Revolutie en de opkomst van de bourgeoisie* (Amsterdam 1989).

Armbrust, Annemarie, Marjolein van Dekken e.a. (red.), *'Dat gij mij niet vergeet'. Correspondentie van vrouwen in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 2006).

Austin, Francis, 'Epistolary conventions in the Clift family correspondence', *English Studies* 54:2 (1973) 129-140.

Barton, David en Nigel Hall (red.), *Letter writing as a social practice* (Amsterdam/Philadelphia 2000).

Berg, Willem van den, 'Briefreflectie in briefinstructie', *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 38 (1978) 1-22.

Biewenga, Ad, *De Kaap de Goede Hoop. Een Nederlandse vestigingskolonie, 1680-1730* (Amsterdam 1999).

Blaak, Jeroen, *Geletterde levens: Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770* (Hilversum 2004).

Boekholt, P.Th.F.M., en E. P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland. Vanaf de Middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen 1987).

Braunius, S.W.P.C., 'Het leven van de zeventiende-eeuwse zeeman: valse romantiek of werkelijkheid?', *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 40/41 (1980) 11-22.

Brouwer, Han, *Lezen en schrijven in de provincie: De boeken van Zwolse boekverkopers, 1777-1849* (Leiden 1995).

Brouwer, Judith, *Levenstekens. Gekaapte brieven uit het Rampjaar 1672* (Hilversum 2014).

Brouwer, Judith, 'Met dank aan de vijand. Unieke post uit het Rampjaar 1672', *Groniek* 47:204/205 (2016) 289-304.

Buijnsters, Piet en Leontine Buijnsters-Smets, *Bibliografie van Nederlandse school- en kinderboeken 1700-1800* (Zwolle 1997).

Buisman, Jan Willem, *Tussen vroomheid en verlichting: een cultuurhistorisch en sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810)* (Zwolle 1992) Twee delen.

Chamberlain, Paul, *Hell upon water: prisoners of war in Britain 1793-1815* (Gloucestershire 2008).

Chamberlain, Paul, *The Napoleonic prison of Norman Cross. The lost town of Huntingdonshire* (Gloucestershire 2018).

Conradie, Elizabeth, *Hollandse skrywers uit Suid-Afrika: 'n kultuur-historiese studie, deel 1: 1652-1875* (Kaapstad/Pretoria 1934).

Dekker, Rudolf, 'Brieven uit zee. De correspondentie van en met Nederlandse zeevarenden in de 17^e en 18^e eeuw', *Spiegel Historiael* 40:3-4 (2005) 124-129.

Dekker, Rudolf, 'Egodocuments in the Netherlands from the sixteenth to the nineteenth century', in Erin Griffey (ed), *Envisioning Self and Status: Self-Representation in the Low Countries 1400-1700* (Hull 1999) 255-285.

Doe, Erik van der, Perry Moree en Dirk Tang, *De gekaapte kaper. Brieven en scheepspapieren uit de Europese handelsvaart* (Zutphen 2010).

Driessen, A. M. A. J., *Watersnood tussen Maas en Waal. Overstromingsrampen in het rivierengebied tussen 1780-1810* (Zutphen 1994).

Frijhoff, Willem, 'Crisis of modernisering? Hypothesen over de ontwikkeling van het voortgezet en hoger onderwijs in Holland in de 18e eeuw', *Holland 17* (1985) 37-55.

Frijhoff, Willem en Marijke Spies, *1650. Bevochten eendracht* (Den Haag 2000).

Gaspar, R.J.G.A.A., 'De Doesburgse brievencollectie. Aspecten van het leven in de Republiek der Verenigde Nederlanden tegen het einde van de achttiende eeuw', *Bijdragen en mededelingen. Historisch Jaarboek van Gelderland XCIV* (2003) 47-80.

Gelder, Roelof van, *Zeepost. Nooit bezorgde brieven uit de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 2008).

Goodman, Dena, *Becoming a woman in the age of letters* (Ithaca, New York 2009).

Goodman, Dena, 'Old media: Lessons from letters', *French Historical Studies* 36:1 (2013) 1-17.

Gijsbers, W. M., *Kapitale ossen. De internationale handel in slachtvee in Noordwest-Europa 1300-1750* (Hilversum 1999).

Hart S., *Geschrift en getal: Een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800* (Dordrecht 1976).

Heijer, Henk den, *De geschiedenis van de WIC* (Zutphen 1994).

Hokke, Judith, ‘Mijn alderliefste Jantie lief’. Vrouwen en gezin in de Republiek: Regentenvrouwen en hun relaties’, *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 8 (1987) 45-73.

Houston, R. A., *Literacy in early modern Europe. Culture and education 1500-1800. Second edition* (Hoboken 2014).

Kloek, Joost en Wijnand Mijnhardt, 1800. *Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001).

Kuijpers, Erika, ‘Lezen en schrijven. Onderzoek naar het alfabetiseringsniveau in zeventiende-eeuws Amsterdam’, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 4 (1997) 490-522.

Leunig, Tim, Jelle van Lottum en Bo Poulsen, ‘How bad were British prison hulks in the Napoleonic wars? Evidence from captured Danish and Norwegian seamen’, *Economic History Working Papers* 232 (2016) 1-34.

Mathijssen, Marita, ‘Laat de bronnen spreken. Particuliere brieven als historische bron’, In: Pieter Stokvis (red.), *Geschiedenis van het privéleven. Bronnen en benaderingen* (Amsterdam/Heerlen 2007) 51-68.

Mitchell, Linda, ‘Entertainment and instruction: women’s roles in the English epistolary tradition’, *Huntington Library Quarterly* 66:3-4 (2003) 331-347.

Moree, Perry, *Kikkertje lief. Brieven van Aagje Luijtsen, geschreven aan haar man Hermanus Kikkert, stuurman in dienst van de VOC* (Texel 2003).

Moree, Perry, ‘Met vriend die God geleide’. *Het Nederlands-Aziatisch postvervoer ten tijde van de Verenigde Oost-Indische Compagnie* (Zutphen 1998).

Oostveldt, Bram van, *Tranen om het alledaagse. Diderot en het verlangen naar natuurlijkheid in het Brusselse theaterleven in de achttiende eeuw* (Hilversum 2014).

- Paesie, Ruud, *Sociëteit van Essequebo. Op- en ondergang van een coöperatieve scheepvaartonderneming, 1771-1788* (Middelburg 2017).
- Rosendaal, Joost, *De Nederlandse Revolutie. Vrijheid, volk en vaderland 1783-1799* (Nijmegen 2005).
- Ruberg, Willemijn, *Conventionele correspondentie. Briefcultuur van de Nederlandse elite, 1770-1850* (Nijmegen 2005).
- Ruberg, Willemijn, ‘‘De tribune der vrouw’. Vrouwenbrieven 1750-1850’, *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 58 (2004) 173-194.
- Ruberg, Willemijn, ‘Epistolary and emotional education: the letters of an Irish father to his daughter, 1747-1752’, *Paedagogica Historica* 44:1-2 (2008) 207-218.
- Ruberg, Willemijn, ‘Letter writing and elite identity in the Netherlands, 1770-1850’, *Scandinavian Journal of History* 30:3-4 (2005) 249-258.
- Ruberg, Willemijn, ‘Natuurlijk schrijven. Brieven en opvoeding tot 1850’, *Spiegel Historiael* 40:11-12 (2005) 490-495.
- Rutten, Gijsbert en Marijke van der Wal, ‘The practice of letter writing: skills, models, and early modern Dutch manuals’, *Language and History* 56:1 (2013) 18-32.
- Seymour, Mark, ‘Epistolary emotions. Exploring amorous hinterlands in 1870s Southern Italy’, *Social History* 35 (2010) 148-164.
- Simons, Tanja, ‘‘Ik heb nu niet uijt mij alderbest geschreven’. Achttiende-eeuwse brievenboekjes en de gekaapte brieven van Aagje Luijtsen’, *De achttiende eeuw* 41 (2009) 167-191.
- Simons, Tanja, *Ongekend 18^e-eeuws Nederlands. Taalvariatie in persoonlijke brieven* (Utrecht 2013).
- Smit, Anja, ‘Letter en lezer. De gotische letter in negentiende-eeuwse volkslectuur’, *De Negentiende Eeuw* 14:2-3 (1990) 159-170.
- Stokvis, Pieter, *Poste restante 1780-1920. Getuigenissen over alledaags bestaan* (Soesterberg 2018).
- Wal, Marijke van der, *De voortvarende zeemansvrouw. Openhartige brieven aan geliefden op zee* (Zutphen 2010).

Wal, Marijke van der en Tanja Simons, 'Tussen sociale en regionale variatie: n-deletie bij 18de-eeuwse briefschrijfsters in het Brieven als buit-corpus', 669-683, In: Johan de Caluwe en Jacques van Keymeulen (red.), *Voor Magda. Artikelen voor Magda Devos bij haar afscheid van de Universiteit* (Gent 2010).

Wit, Annette de, 'Zeemansvrouwen aan het werk. De arbeidsmarktpositie van vrouwen in Maassluis, Schiedam en Ter Heijde (1600-1700)', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 2:3 (2005) 60-80.

Zijlstra, Suze, 'Corresponderen om te overleven. Het economische belang van persoonlijke brieven uit zeventiende-eeuws Suriname', *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 31:1 (2012) 27-41.

Zijlstra, Suze, 'To build and sustain trust: long-distance correspondence of Dutch seventeenth-century merchants', *Dutch Crossing* 36:2 (2012) 114-131.